

TRADICIONALNA BOSANSKOHERCEGOVACKA DŽAMIJA

DRAGULJ ISLAMSKE ARHITEKTURE



Zbornik radova s okruglog stola
"ZNAČAJ OČUVANJA AUTENTIČNOSTI BOSANSKIH DŽAMIJA",
održanog u Sarajevu 9. maja 2023. godine

Tradicionalna bosanskohercegovačka džamija

Dragulj islamske arhitekture

Zbornik radova s okruglog stola
"ZNAČAJ OČUVANJA AUTENTIČNOSTI BOSANSKIH DŽAMIJA"
održanog u Sarajevu 9. maja 2023. godine

Izdavači:

Vakufska direkcija
Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka

Za izdavače:

Senaid Zajimović
Ferid Dautović

Urednik:

Elvir Duranović

Lektor:

Tarik Jakubović

Tehnički urednik:

Suad Pašić

Dizajn korice:

Tarik Jesenković

Fotografija na naslovnoj strani:

Džamija hadži Alije Hadžisalihovića, Stolac
© Foto: Tarik Jesenković

Štampa:

Dobra knjiga, Sarajevo

Sarajevo, 1445/2023..

ISBN 978-9926-8790-1-3

ISBN 978-9926-548-03-2

CIP zapis dostupan u COBISS sistemu Nacionalne i univerzitetske biblioteke
Bosne i Hercegovine po ID brojem 57852166

TRADICIONALNA BOSANSKOHERČEGOVĀČKA DŽAMIJA

DRAGULJ ISLAMSKE ARHITEKTURE



Zbornik radova s okruglog stola
"ZNAČAJ OČUVANJA AUTENTIČNOSTI BOSANSKIH DŽAMIJA",
održanog u Sarajevu 9. maja 2023. godine



ISLAMSKA ZAJEDNICA
U BOSNI I HERCEGOVINI
VAKUFSKA DIREKCIJA



INSTITUT
ZA ISLAMSKU TRADICIJU BOŠNJAKA

Sarajevo, 2023.

Sadržaj

Uvodna riječ	7
SENAID ZAJIMOVIC	
Uloga Vakufske direkcije u očuvanju autentičnosti bosanskohercegovačkih džamija	11
FARUK KAPIDŽIĆ	
Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine – Zaštitnik i promotor autentičnosti u obnovi i revitalizaciji sakralnih vakufskih objekata	21
SUMEJA LJEVAKOVIĆ-SUBAŠIĆ	
ELVIR DURANOVIĆ	
Džamije i mesdžidi u registru materijalnog kulturnog naslijeđa Islamske zajednice – Smjernice	25
EDIN JAHIĆ	
Naše mahalske džamije – Porijeklo, očuvanje i perspektive	35
HARIS DERVIŠEVIĆ	
Autentična dekoracija enterijera bosanskohercegovačkih džamija	55
FATIMA KADIĆ	
Prostirke u bosanskohercegovačkim džamijama – Kontekstualizacija	67
EMIR FEJZIĆ	
IRMA FEJZIĆ	
O obnovi zidanih munara iz osmanskog perioda u Bosni i Hercegovini	79
AIDA IDRIZBEGOVIC-ZGONIĆ	
Uloga regionalizma u očuvanju autentičnosti bosanskohercegovačkih džamija	87
MIRSAD AVDIĆ	
Arheološka istraživanja sarajevskih džamija – Mogućnost obnove i kultura sjećanja	95

Uvodna riječ

U organizaciji Vakufske direkcije, Uprave za obrazovanje i nauku Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini i Instituta za islamsku tradiciju Bošnjaka u Sarajevu je 9. maja 2023. godine održan okrugli sto sa temom: "Značaj očuvanja autentičnosti bosanskih džamija." Cilj skupa bio je ukazati na iznimnu kulturno-lošku vrijednost tradicionalnih bosanskohercegovačkih džamija i usvojiti preporuke za njihovo očuvanje. Referate na ovom skupu podnijelo je deset istraživača iz različitih institucija u Bosni i Hercegovini, a njihova izlaganja donosimo u ovom zborniku radova.

Zbornik otvaramo tekstrom Senaida Zajimovića "Uloga Vakufske direkcije u očuvanju autentičnosti bosanskohercegovačkih džamija". Autor u radu govori o važnosti tradicionalnog tipa bosanskohercegovačkih džamija za kulturnu historiju Bošnjaka, a potom navodi aktivnosti koje je Vakufska direkcija poduzimala s ciljem očuvanja njihove autentičnosti. Na kraju teksta Zajimović donosi prijedloge čija bi provedba trebala unaprijediti stanje u ovoj oblasti.

Faruk Kapidžić u radu "Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine – Zaštitnik i promotor autentičnosti u obnovi i revitalizaciji sakralnih vakufskih objekata" definira sintagmu *autentična bosanskohercegovačka džamija*, a potom se fokusira na teme koje bi organi Islamske zajednice trebali imati u vidu kada apliciraju s nekom od džamija ili drugih vjerskih objekata na listu nacionalnih spomenika. Uz to, Kapidžić je ukazao na određene aktivnosti nižih organa Islamske zajednice s kojima se narušava ljepota tradicionalne bosanskohercegovačke džamije i umanjuje njena kulturno-historijska vrijednost.

Tekstom "Džamije i mesdžidi u registru materijalnog kulturnog naslijeđa Islamske zajednice – Smjernice" autori Sumeja Ljevaković-Subašić i Elvir

Duranović skreću pažnju na aktivnosti koje je Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini poduzimala s ciljem očuvanja tradicionalnih bosanskohercegovačkih džamija, posebno u vrijeme Agresije na Bosnu i Hercegovinu kada je 1994. godine osnovan Centar za islamsku arhitekturu sa zadaćom da vodi evidenciju o porušenim islamskim vjerskim objektima tokom rata i radi na njihovoj obnovi poslije rata. Budući da su zbog nebrige pojedinih nižih organa Islamske zajednice neke džamije koje su bile na listi nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine skinute s te liste, autori su kroz tri primjera predstavili džamije koje bi se, iako se iz nekog razloga ne nalaze na listi nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, zbog svoje starosti i izuzetne historijske i ambijentalne vrijednosti moglo naći na planiranoj listi kulturnih spomenika Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini.

Tradicionalnu, mahalsku, bosanskohercegovačku džamiju s njenim konstitutivnim elementima predstavio je Edin Jahić u radu „Naše mahalske džamije – Porijeklo, očuvanje i perspektive“. Na početku rada Jahić je ukazao na tipove tradicionalne bosanskohercegovačke džamije, njihov razvoj kroz historiju, materijale od kojih su džamije građene i njihov enterijer sa sastavnim elementima. Autor potom detaljno govori o arhitekturi stare mahalske džamije i njenom statusu u današnje vrijeme.

O ljepoti enterijera bosanskohercegovačkih džamija govori tekst Harisa Derviševića „Autentična dekoracija enterijera bosanskohercegovačkih džamija“. U uvodnom dijelu autor govori o odnosu centar-periferija, odnosno prepoznavanju umjetničkih stilova iz prijestolnice Osmanske države na njenoj periferiji u Bosni i Hercegovini. Dervišević zatim opisuje kaligrafsku dekoraciju tradicionalnih bosanskohercegovačkih džamija, njihov simbolizam, kao i simboliku zidnog slikarstva.

Duboki simbolizam prisutan u kaligrafskom izrazu i zidnoj dekoraciji bosanskohercegovačkih džamija s istom snagom može se prepoznati u ljepoti njihove prostirke o čemu govori tekst Fatime Kadić „Prostirke u bosanskohercegovačkim džamijama – Kontekstualizacija“. Autorica u radu prezentira informacije o džamijskim prostirkama kroz historiju, otkriva skrivene motive na prostirkama mahalskih džamija, ukazuje na njihov simbolizam i donosi preporuke o izboru prostirki za džamije danas.

Munarom, sastavnim dijelom svih bosanskohercegovačkih džamija, bavi se rad „O obnovi zidanih munara iz osmanskog perioda u Bosni i Hercegovini“ autorā Emira Fejzića i Irme Fejzić. Na početku članka autori donose podatke o porušenim džamijama tokom Agresije na Bosnu i Hercegovinu i njihovoj

obnovi poslije rata, a zatim, kroz stručnu analizu ukazuju na propuste koji su se dešavali prilikom obnove nekih munara. Autori rad završavaju s prijedlozima koji bi, po njihovom mišljenju, mogli pomoći da se u budućnosti takvi propusti ne dešavaju.

Na kraju zbornika radova donosimo dvije fotoprezentacije. Prva "Uloga regionalizma u očuvanju autentičnosti bosanskohercegovačkih džamija" autorice Aide Idrizbegović-Zgonić govori o regionalizmu u arhitekturi kao mostu između prošlosti i sadašnjosti. Autorica u tom smislu analizira primjere džamija u Livnu, Brezi i Tuzli čije fotografije su sastavni dio ovog priloga.

Druga fotoprezentacija autora Mirsada Avdića "Arheološka istraživanja sarajevskih džamija mogućnost obnove i kultura sjećanja" predstavlja aktivnosti "Društva arheologa 1894" i JU Muzej Sarajeva na zaštitu kulturno-historijskog naslijeđa s fokusom na džamije u Sarajevu.

Tradicionalna bosanskohercegovačka džamija dragulj je islamske arhitekture u Bosni i Hercegovini. Organiziranjem okruglog stola "Značaj očuvanja autentičnosti bosanskih džamija" i objavljanjem ovog zbornika radova s ciljem podizanja svijesti o kulturno-historijskoj vrijednosti ovih džamija učinjen je još jedan važan korak na njihovoj zaštiti. Budući da zbornik radova sadrži bitne tekstove o arhitekturi, dekoraciji i važnosti tradicionalnog tipa bosanskohercegovačkih džamija, uvjereni smo da će u narednom periodu postati nezaobilazno štivo za sve naučne radnike u čijem fokusu istraživanja bude naša mahalska džamija.

Urednik
Elvir Duranović

Uloga Vakufske direkcije u očuvanju autentičnosti bosanskohercegovačkih džamija

SENAID ZAJIMOVIĆ

Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini
Vakufska direkcija

Vakufska direkcija je ustanova Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini koja u skladu s članom 31. Ustava Islamske zajednice upravlja vakufskom imovinom u Bosni i Hercegovini. Ustavom Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, tačnije članom 27, definirano je da imovinu Islamske zajednice čine vakufska dobra, imovinska prava, novčana sredstva i druga imovina.¹

Džamije, kao vjerski objekti Islamske zajednice, imaju status vakufa i vakufske imovine. U najvećem broju slučajeva, džamije u Bosni i Hercegovini gradili su ili grade vakifi pojedinačno ili kolektivno kao džematlije, odnosno udruživanjem više vakifa. Džamijama kao mjestima vjerskih aktivnosti bave se mnoge institucije i organi Islamske zajednice zbog čega su njihovo održavanje, gradnja i finansiranje podijeljeni između više pravnih lica. Samim time i briga o džamijama je podijeljena između korisnika i nadležnih institucija. Vakufska direkcija, zajedno s džematima i medžlisima, direktno je nadležna za džamije kao vjerske vakufske objekte.

1 *Ustav Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*, prečišćeni tekst, Sarajevo, 2014, str. 16.

Prve džamije nastaju s dolaskom Osmanlija na ove prostore. Od tada do današnjeg dana izgrađeno je mnogo džamija, ali isto tako i porušeno pa ponovo sagrađeno. Od tog perioda profiliralo se nekoliko stilova gradnje. Na stil gradnje džamije utjecali su geografski, klimatski, materijalni i drugi prirodni uvjeti. Tako su u nekim mjestima Bosne i Hercegovine džamije u potpunosti građene od drveta, dok su u drugim krajevima i džamije i munare građene od kamena. Najčešće su džamije građene miješanjem građevinskog materijala: kamena, drveta, kreča, vode i željeza. Zahvaljujući specifičnim klimatskim i geografskim uvjetima kao i materijalima od kojih su građene, formirao se specifičan stil gradnje.

Prema mišljenju Damira Pozderca, arhitektura u Bosni i Hercegovini, u svojoj specifičnosti kao posebna arhitektura, uglavnom je nastala utjecajem četiri osnovna razvojna perioda u kojem su političke i društvene promjene utjecale na stvaranje i razvoj specifičnih kulturnih i arhitektonskih navika njenog stanovništva. Svaki period je autentično utjecao na cijelokupnu sliku bosanskohercegovačke arhitekture i doprinio razvoju kulturne raznovrsnosti i specifičnog arhitektonskog izraza u zemlji.²

Prvi period se odnosi na period do dolaska Osmanlija na ovo područje. Drugi period je period vladavine Osmanlija kada dolazi do izražaja orijentalni stil. Treći period je period Austro-Ugarske u kojem dominira pseudomaurski stil. Četvrti period je period socijalizma za kojeg je karakteristična pojava savremenog stila i korištenje betona kao osnovnog elementa prilikom gradnje.

Logičkim slijedom nameće se peti, današnji savremeni ili moderni period u kome se pored betona kao osnovnog elementa u velikoj mjeri koriste staklo i željezo.

Sva četiri, odnosno pet perioda, utjecali su na formiranje onog što se danas zove bosanskohercegovački stil u izgradnji džamije. Dakle, počevši od prvog potkupolnog i uz dominantnu upotrebu kamena preko perioda u kojem su se uglavnom upotrebljavali drvo i kreč, do perioda dominacije betona, stakla i željeza, sve se može nazvati bosanskohercegovačkim stilom gradnje džamije.

Bosanskohercegovački stil je autohton i s jasnim identitetom zato što je uporedo s utjecajima materijalnih, fizičkih, ekološko-klimatskih faktora, nastao i pod utjecajem idea i vrijednosti društva, kulture i civilizacije u kojima je objekat građen. Očito je da su arhitekte imali jasnu viziju o vlastitoj kulturi,

² Damir Pozderac, "Eko-kulturološki pristup prema samoodrživoj arhitekturi i urbanističkom planiranju u Bosni i Hercegovini", studija o integralnoj arhitekturi. (https://www.wikiwand.com/sh/Bosanskohercegovacka_arhitektura)

materijalnim i nematerijalnim vrijednostima, zbog čega su njihova djela autohtonu i zbog čega su imali vlastiti identitet.

Alija Nametak i Alija Bejtić u svojim djelima veoma detaljno opisuju bosanskohercegovačku džamiju na sljedeći način:

“Te prve džamije, a većina i onih koje su kasnije nastajale, sasvim su jednostavne zgrade, kvadratične baze, nevisokih zidova i običnog bosanskog drvenog krova. I zidovi su često od balvana, oblijepljenih žbukom i obijeljenih vapnom. Zidovi su rijetko od kamena, osim temelja pod zemljom i nevelik dio iznad zemlje, gdje se nastavlja *ćerpič* – cigla na suncu pečena. Radi kiša i snjegova, od kojih bi ovakvi zidovi stradali, krov se nadastire daleko izvan zidova i strm je da se na njemu snijeg ne zadržava. Uz džamiju je prizidana i *munara* ili je, još običajnije, naslonjena uz desni (zapadni) zid džamije iznutra kraj ulaza, pa prolazi kroz džamijski krov. Munare su od kamena ili od drveta sa spiralnim stepenicama unutra do *šerefeta*, odakle *mujezin* doziva vjernike na molitvu. Horizontalni presjek munare je najčešće poligon, pri dnu obično kvadrat, a iznad njega dvanaesterokut.”³

Alija Bejtić je opisuje na sljedeći način: “Džamije u Bosni i Hercegovini nose sve oznake osmanske arhitekture, ali su skromnijih dimenzija. U tlocrtu su kvadratnih dimenzija. Imaju centralni molitveni prostor. U sredini prednjeg zida tog prostora je mihrab, polukružna niša, gdje stoji imam dok predvodi molitvu. U desnom prednjem uglu je minber ili propovijedaonica u vidu uzdignutog jednokrakog stubišta. Pozadi je mahvil, uzdignuti prostor gdje za vrijeme klanjanja stoji mujezin. Ispred ulaza je sofa ili trijem, kao smisljeni psihički posrednik između ulice (svijeta buke) i džamije (mjesta tišine).”⁴

Evidentno je da su u Bosni i Hercegovini zaživjela dva stila u gradnji džamije: potkupolna koja se najviše gradila u periodu Osmanlija i četverovodna džamija (krov) s drvenom ili kamenom munarom, zavisno od mjesta u kojem je građena. Veliki broj starih džamija, nakon odlaska Osmanlija s ovih prostora, građen je na osnovu arhitekture tradicionalne bosanskohercegovačke kuće s krovom na četiri vode. Neke od tih starih džamija imaju izuzetnu arhitektonsku i kulturnu vrijednost.

Vrijednost starih bosanskohercegovačkih džamija je izražena i kroz odluke Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika. Komisija je u najvećem broju

3 Alija Nametak, *Islamski kulturni spomenici turskoga perioda u Bosni i Hercegovini*, Državna štampanija u Sarajevu, Sarajevo, 1939, str. 10.

4 Alija Bejtić, “Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1951, str. 229–297.

slučajeva donijela odluke kojima se ovakve vrste džamija proglašavaju nacionalnim spomenicima Bosne i Hercegovine i kao takve uživaju poseban stepen zaštite.

Vakufska direkcija, po funkciji i po misijskom određenju, kao jedan od najvećih zaštitnika kulturnog naslijeđa, u toku prethodnog perioda realizirala je veliki broj projekata čiji je cilj bila izgradnja novih džamija ili ponovna izgradnja i rekonstrukcija džamija u istom obliku i stilu kakve su bile prije rušenja u toku Agresije na Bosnu i Hercegovinu.

Bez obzira na to o kojoj od moguće tri vrste projekata se radilo, uvijek se polazilo od statusa džamije kao nacionalnog spomenika, zatim mesta gdje se projekt realizira, stvarnih potreba džematlja, vremenskih uvjeta i u krajnjem slučaju mogućnosti održavanja džamije nakon izgradnje u smislu njene funkcije. Ponekad su uposlenici Vakufske direkcije imali nezahvalnu ulogu, a ona se u najvećoj mjeri odnosila na približavanje stavova vakifa, odnosno organizacije koja finansira izgradnju džamije i njihovog arhitektonskog rješenja, i krajnje želje lokalnog stanovništva, tj. stvarnih potreba džematlja. U svim ovim kontekstima uvijek se u prvom planu nastojala zadržati autohtonost gradnje džamije.

Prilikom ponovne gradnje džamija koje su porušene u toku Agresije, a čiji lokaliteti ili same džamije imaju status nacionalnih spomenika, Vakufska direkcija je kroz projekte i izgradnju nastojala zadržati što izvorniji i autentičniji izgled. Negdje je u potpunosti postojala raspoloživa dokumentacija što je umnogome olakšavalo obnovu, a negdje te dokumentacije nije bilo u adekvatnom obimu. Bez obzira na navedeno, u saradnji s Komisijom i entitetskim zavodima ulagani su ogromni napor da se zadrži što izvorniji izgled poštujući pri tome mjere zaštite koje je propisala Komisija za zaštitu nacionalnih spomenika.

Na ovaj način Vakufska direkcija u saradnji s medžlisima realizirala je ili je u toku realizacija nekoliko projekata, i to:

- ponovna izgradnja Aladža-džamije u Foči;
- restauracija Šarene džamije u Travniku;
- ponovna izgradnja Sinan-begove džamije u Čajniču;
- restauracija Baščaršijske, Hovadže Durak džamije u Sarajevu;
- ponovna izgradnja Kizlar-agine džamije u Mrkonjić-Gradu;
- ponovna izgradnja Arnaudije džamije u Banjoj Luci;
- rekonstrukcija Šarene, Behram-begove, džamije u Tuzli;
- ponovna izgradnja Careve džamije (Džamija sultana Bajazida Velije) u Nevesinju;
- rekonstrukcija Iplidžik Sinanove džamije u Sarajevu.

Svi ovi objekti, odnosno lokaliteti ovih objekata imaju status nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine i prilikom izvođenja radova strogo se pridržavalo normativa koje takav status podrazumijeva.

Ove 2023. godine Vakufska direkcija započela je ponovnu izgradnju još dvije džamije koje imaju status nacionalnih spomenika, i to:

- Dugalića džamija u Nevesinju i
- Hadži Balina džamija u Mostaru.

Svi gore navedeni projekti realiziraju se u skladu s odlukama Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika, građevinskim dozvolama izdatim od ministarstava prostornog uređenja Federacije Bosne i Hercegovine i RS-a i u saradnji s Odjelom za gradnju i standardizaciju koji djeluje pri Upravi za pravne i administrativne poslove Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. Niti jedan objekat nije građen a da nisu ispoštovani propisi koji regulišu ovu oblast.

Realizirano je također nekoliko projekata koji se odnose na ponovnu izgradnju bosanskohercegovačkih autentičnih džamija u izvornom obliku, a koje nemaju status nacionalnih spomenika. Tako je ponovno izgrađena džamija Malkoč-bega u Glamoču i Sultan-Mehmed Fatihova džamiju (Careva ili Čaršijska džamija) u Kotor-Varoši.

Ove dvije džamije su tipični primjer mahalske bosanske džamije s četverovodnim krovom. Džamija u Glamoču ima drvenu munaru koja izlazi iz četverovodnog krova što je također izraz očuvanja autentičnog izgleda bosanskohercegovačke džamije.

Prilikom realizacije projekata izgradnje džamija tamo gdje džamije ranije nisu postojale, a ukazala se potreba za istim, Vakufska direkcija je nastojala zadržati, odnosno graditi džamije što autentičnijeg bosanskohercegovačkog izgleda, a da pri tome zadovolji potrebe džematlja. Ponekad je teško udovoljiti svim zahtjevima i potrebama, naročito kada se grade džamije u većim naseljima.

Na ovaj način su građene dvije vrste džamija u duhu tradicionalne bosanskohercegovačke arhitekture i to džamije s kupolom i džamije s četverovodnim krovom.

Potkupolne:

- Džamija Omer ibn El-Hattab u naselju Bačića Polje u Sarajevu.
- Džamija Muhammed Salih el-Hannau u džematu Hrasno Brdo II, Sarajevo.
- Kuvajtska džamija u džematu Brezik, Zavidovići.

- Kuvajtska džamija u Matuzićima, Doboju Jug.
- Islamski centar i džamija u Konjicu.
- Džamija El-Menai u Pećigradu u Cazinu.
- Džamija u džematu Stipovići.
- Islamski centar i džamija Gornji Zalik u Mostaru.

Četverovodne:

- Džamija Ebu-Bekr es-Siddik u džematu Orahov Briješ u Vogošći, Sarajevo.
- Džamija El-'Uteka 5 u naselju Zlavast, Bugojno.
- Džamija El-'Uteka 6 u džematu Kruševci, Sokolac.
- Džamija Ibrahim Bukvić u džematu Vlakovo, Sarajevo.
- Šamića džamija u Jajcu.
- Džamija Nasir-Ali Hameda Abdullahe el-Atije u Volijaku, Jajce.
- Džamija u džematu Podlugovi, Ilijaš.
- Rekonstrukcija s proširenjem Ahmed-Fadil-pašine džamije na Kupresu.
- Džamija Ali-Ahmeda Abdurrahmana eš-Šejbija u Lapsunju u Prozoru.
- Džamija Bin Hamid na Obarku u Goraždu.
- Džamija Mufid Sokolović u Baćima u Goraždu.
- Džamija Mado u Vrbanji u Hadžićima.
- Džamija Osman Muhamed u naselju Kovačići u Sarajevu.

Prilikom izgradnje nekih džamija do izražaja je došla sposobnost projektnata da uklope tradicionalni stil u modernu izgradnju objekata i na taj način sačuvaju autentičnost, a ne naruše originalnost savremenog i modernog (primjer Džamije Omer ibn Hattab na Stupu i Džamije Ciglane – iako se radi o dva dijometralno suprotna primjera).

Međutim nakon završetka Agresije uslijed potrebe za brzom obnovom džamija u Bosni i Hercegovini, naročito na području manjeg bosanskohercegovačkog entiteta, nažalost, nije se vodilo dovoljno računa o eventualnom očuvanju bosanskohercegovačkog stila gradnje. Veliki broj džamija je izgrađen po sistemu tipskih projekata zbog čega danas možemo vidjeti da u nekoliko mjesta egzistiraju u potpunosti iste džamije. Pojavila su se arhitektonska rješenja koja su odstupila od autentičnog, do Agresije poznatog, bosanskohercegovačkog tipa džamije. Samim time u stručnim krugovima nametnulo se pitanje da li treba zadržati nova arhitektonska rješenja ili ih po svaku cijenu prilagoditi predratnom stilu gradnje. Nisu samo ta pitanja izazivala dileme već su se otvarala i druga poput onog šta je stalno, a šta promjenjivo u procesu očuvanja autentičnog bosanskohercegovačkog stila gradnje džamije. Ovo naročito dolazi do izražaja

ukoliko se ima u vidu činjenica da islamska umjetnost i arhitektura nisu statične, a da islam kao vjera nadilazi vrijeme i prostor. Dakle, tvrdnjom da su svaka civilizacija ili svaki narod u različitim povijesnim razdobljima razvijali specifičnu arhitekturu, jer islamska umjetnost i kultura nisu statične niti retrogradne kategorije, prihvatom kreativnost i dostignuće savremenih umjetnika i arhitekata kao izraz njihovog vlastitog poimanja i shvatanja bosanskohercegovačkog stila u izgradnji džamije u vremenu i uvjetima u kojima oni žive.

Zagovornici slobode izražaja i kreativnosti⁵ se vode činjenicom da islamska umjetnost nije statična niti okrenuta prošlosti, kao što nije primitivna i ograničena na samo jedno povijesno razdoblje. Vjera nije uvjetovana i ograničena određenim vremenskim prostorom niti političkim sistemom. Tako i umjetnost i umjetnički izražaj ne bi trebali biti uvjetovani jednim stilom. Islam kao vjera je veoma dinamičan te bi zato i arhitektura i umjetnost trebali da budu izraz dinamičnosti islama. Svesti islamsku arhitekturu u Bosni i Hercegovini samo na dostignuća predratnih umjetnika i arhitekata značilo bi zakopati se u vremenu i prostoru, a islamsku umjetnost svesti na određeni vremenski period.

Dakle, prilikom gradnje novih vjerskih objekata, uputno je ohrabriti savremene umjetnike i arhitekte da pokažu svu osebujnost vlastitog umjetničkog izražaja i kreativnosti po čemu će oni, baš kao što je nekad i mimar Sinan, postati poznati i prepoznatljivi i nametnuti se vlastitim stilom u vremenu u kome su gradili.

Kada je riječ o obnovi porušenih džamija, potrebno je voditi računa da se iste obnavljaju u graditeljskom stilu povijesnog trenutka u kojem su građene. Bogatstvo islama je u tome što je gradnja džamija prepuštena podneblju i ljudima koji tu žive. Zato su džamije u Kini u obliku kineskih pagoda što odgovara kulturi tog podneblja, dok se džamije u arapskom svijetu grade sa ravnim krovovima i liče na njihove stambene jedinice.

Princip je da se gradnjom džamije u autentičnom obliku oživljava višestoljetni identitet. Jer, džamija nije samo prostor za obavljanje namaza. Džamija je simbol višestoljetne egzistencije Bošnjaka na ovim prostorima. Uništavanjem stila bosanskohercegovačke džamije, svjesno ili nesvjesno, uništava se kultura sjećanja koja je itekako bitna za opstanak i očuvanje identiteta. Autohtonost se, između ostalog, brani i oživljavanjem i zaštitom autentičnosti u ponovnoj izgradnji bosanskohercegovačkih džamija.

5 https://www.academia.edu/12046086/identitet_i_Islamska_arhitektura/ Saeid Abedpour

Međutim, isto tako, potrebno je naglasiti i upozoriti na opasnost kopiranja i oponašanja tuđih stilova čime se pokazuje odsustvo vlastitog identiteta i pri-padnosti narodu i civilizaciji u kojoj umjetnik živi. Također, veliki broj kopija gubi smisao, svrhu i autentičnost. Zbog toga je u početku ovog teksta naglaše-na važnost kategorija kao što su: identitet, civilizacija, vrijeme itd. Džamija je izraz identiteta određenog naroda, ali i umjetnika. Zbog toga džamije treba da projektuju i grade oni koji su spremni da se identificiraju s njima, koji poznaju tradiciju i običaje naroda za čije potrebe se gradi džamija. Ustvari, da, prije svega, poznaju svrhu i ulogu džamije.

Zaključci i prijedlozi

U zaključnom dijelu rada formulirali smo nekoliko prijedloga s ciljem očuvanja autentičnog bosanskohercegovačkog stila u izgradnji džamija. To su:

- Definisati autentični stil bosanskohercegovačke džamije i usvojiti ga na jednoj od sjednica Rijaseta kao kriterij koji se treba ispoštovati prili-kom izrade projektne dokumentacije za obnovu ili ponovnu izgradnju džamija.
- Prilikom davanja saglasnosti za obnovu ili rekonstrukciju džamija strogo voditi računa o očuvanju njene autentičnosti.
- Prilikom obnove vjerskih objekata konsultirati veći broj stručnjaka arhi-tektonskе i urbanističke struke.
- Prilikom obnove porušenih vjerskih objekata obavezno insistirati na au-tentičnoj obnovi u stilu u kojem su egzistirali prije rušenja.
- Prilikom izrade regulacionih planova medžlisi trebaju voditi računa o integraciji stila nove džamije u opći ambijent sredine u kojoj se gradi džamija.
- Prilikom projektovanja i izgradnje novih džamija dozvoliti umjetnicima i arhitektama da u skladu s vremenom, prostorom, geografskim uvjetima i potrebama džematlija, budu slobodni i kreativni u svom umjetničkom izražavanju.

Literatura

- Agović, Mersada-Nuruddina, "Arhitektura starih džamija", *Glas islama*, br. 270, Novi Pazar, 2015, str. 18.
- Beđić, Alija, "Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini", *Prilozi za orientalnu filologiju*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1951, str. 229–297.
- Nametak, Alija, *Islamski kulturni spomenici turskoga perioda u Bosni i Hercegovini*, Državna štamparija u Sarajevu, Sarajevo, 1939.
- Redžić, Husref, *Studije o islamskoj arbitektonskoj baštini*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983.
- Ustav Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*, prečišćeni tekst, Sarajevo, 2014.

Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine

Zaštitnik i promotor autentičnosti u obnovi i revitalizaciji sakralnih vakufskih objekata

FARUK KAPIDŽIĆ

Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika
Bosne i Hercegovine

Dakle, autentična bosanskohercegovačka džamija i njena zaštita je toliko bitna da mi pomalo nismo ni svjesni. Ja kada sam primio dužnost u državnu instituciju Komisije za nacionalne spomenike prije nešto malo više od dvije godine, imao sam jednu drugu perspektivu svega toga i odnosa spram toga. Međutim kada dodete u takvu jednu instituciju, onda, naravno, proširite pogled na sve. Ovo se u konkretnom slučaju odnosi na arhitekturu i zaštitu nacionalnih spomenika. Kada imate dokumente pred sobom i kada malo pogledate, onda vam se posloži slika svega našeg dešavanja i života kojeg živimo, mada uvijek se iznenadimo i pitamo zašto nam se ovo dešava. Ja sam se tamo susreo sa podatkom da je u proteklom ratu, tj. brutalnoj agresiji, porušeno blizu 900 džamija. E sad, nas je tamo na stolu dočekalo blizu 200 peticija za zaštitu za nacionalne spomenike, od kojih su većina bile te porušene džamije. Odnos spram novoizgrađenih džamija i peticija je je takav da je to stajalo i mi tek sada to rješavamo i većinu odbacujemo jer nema osnovu za proglašenje u smislu historijske, kulturološke,

arhitektonske ili bilo koje druge vrijednosti. Međutim u mnogim od tih peticija se krije i nacionalni spomenik koji je porušen prije 50 ili više godina, a tek je pred sam rat napravljena nova džamija i onda se tu krije jedna memorija mesta i mi to pokušavamo i na taj način da sačuvamo i da faktički proglašimo nacionalnim spomenikom mjesto i ostatke stare džamije ili mezarja ukoliko postoje, ali ne i sam novi objekat džamije budući da takav nema neku od potrebnih vrijednosti te ne zavređuje da budu nacionalni spomenik po standardima kako se radi.

Međutim mjesto gdje se nalazila nekad džamija koja je bila stara 200 ili 300 godina, pa je srušena prije 100 godina, e ta memorija mesta mora biti zaštićena. Tu je sada isključivo politička borba, jer je institucija nešto slično predsjedništvu, što znači da se isto odlučuje, isto glasa, ista tri člana, dva iz Federacije i jedan iz RS-a. Tu nastaje problem i poprilično je blokirano u tom smislu. Radeći na tome i razmišljajući o našim autentičnim bosanskohercegovačkim džamijama, shvatim da je, zapravo, jedna džamija sa drvenom munarom u nekoj mahali, iako izgleda čudno, mnogo vrednija od neke Ferhadije kao takve. Ne u smislu arhitektonskog značenja, ne u smislu veličine, ne u smislu arhitekture, nego u smislu koliko je nama autentična mahalska džamija bitna.

Ja to vidim ovako. Džamija ovog tipa nema skoro nigdje. To je ovaj rejon Bosne i Hercegovine, dio Sandžaka i Crne Gore te malo po Makedoniji i tu se završava. To su specifične džamije sa ovih prostora. Džamije koje su bile u mahalama, nisu nikad bile ovakve džamije u javnim i trgovinskim dijelovima i prostorima, nego su uvijek bile zavučene u mahalama i faktički su bile preslikan naš autentični način života. Dakle, potkupolne džamije turškog tipa koje smo mi ovdje sa osmanskim osvajanjem zaprimili, to su džamije koje imaju svoje arhitektonske crte, oblik itd. One su bile naravno meta rušenja i njih smo obnovili. Obnovili smo Ferhadiju u Banjoj Luci, Aladža-džamiju, Arnaudiju itd. Zašto? Zato što su to nacrti koji postoje i koji znamo kakvi su i oni da ih još deset puta sruše, mi ih deset puta možemo identično obnoviti.

Međutim svaka mahalska džamija koja je uništena i koja je popaljena, ona više nikad nije obnovljena i nemoguće je obnoviti. Zašto? Zato što je ta mahalska džamija, zapravo, preneseni život ljudi koji su živjeli u okruženju te mahale. Ja bih na to gledao ovako, džamija je uvijek u tim stambenim naseljima našim bila svojevrstan dnevni boravak, a kuće su bile, zapravo, spavaće sobe, trpezarije itd. E tako kako su ljudi živjeli prije, tako je i nastajala ta naša autentična bosanskohercegovačka džamija koja je faktički bila i arhitekturom prenesena. Ljudi kakve su kuće gradili tako su ugrađivali i sebe u tu džamiju. Ono čime su bile

pokrivane kuće, bile su pokrivane i džamije, čilimi koji su bili u džamijama, oni su dolazili iz kuća i, jednostavno, to je poslije nemoguće obnoviti.

Sada ako mi vidimo šta nam je ostalo od autentičnih bosanskohercegovačkih džamija, dobit ćemo, zapravo, liniju onoga što je Armija RBiH odbranila. Na ostalim dijelovima te džamije koje su popaljene, znači u 100% slučajeva zna se zašto su popaljene, obnovljene su, ali nikad kao autentične, nego su uvijek u skladu sa vremenom. Neke su čak dobine kupole itd. Naravno to ne znači da smo mi na nekom gubitku, ali moramo da priznamo: na onom prostoru što smo odbranili uspjeli smo da zadržimo taj duh.

Ja ovo pričam zato što je moj kontakt sa islamom bio početkom 80-ih kada sam sa 10 godina počeo da postim poneki dan i tako je to krenulo i onda uvijek se postio dan kada smo išli kod nene na iftar, a ona je živjela u ulici Prijepoljčeva. Tada u to vrijeme krajem 70-ih početkom 80-ih bila je vaktija, ali glavni trenutak kada se defakto može iftariti bili su samo kandilji. Bez obzira šta piše u vaktiji mi smo gledali u kandilje i tek kada se kandilji upale bilo je vrijemeiftara. Kroz prozor i tu u Prijepoljčevu mogli smo vidjeti samo malu džamiju s drvenom munarom koja je jedna od najstarijih na ovim prostorima i takva kakva jest, kojoj se munara ljudala kada bi se mutesvelija penjao da upali kandilje, mi smo tada čekali da se munara zaljulja, a ne da se upale kandilji. I onda nije bilo upalili se kandilji, nego munara se zaljuljala i to nam je bilo interesantno. Ali to mi je ostala prva slika, ta naša autentična džamija. Poslije toga kada smo išli na teraviju u džamiju, onda si gledao da uhvatiš mjesto da nisi preko dva čilima, jer ti je nezgodno, a bilo je mnoštvo čilima koji su tu nabacani i bilo je defakto malo kvrgavo gdje se sklapaju ti čilimi. To su sve sitnice koje čovjeku ostanu i tako krene u život. Naravno, kad dođete 40-ak godina poslije u jednu mahalsku džamiju koja je obnovljena, ona je tip-top, ali tih čilima više nema, nego je isprintani etison i vi osjetite da nije to to. To je stvar tih bezbroj sitnih detalja za konkretnu mahalsku našu autentičnu džamiju i to su stvari koje trebamo obrazovati ljude, vjerske službenike, hodže, sve džematlije da, defakto, obnova džamije mora biti u skladu s onim kako živimo, s tom tradicijom. Bez obzira što ta mahalska džamija koja je stara 300 godina je prvi puta sada zaprimila jedan etison i što je to uredno i fino, ona gubi taj tradicionalni izraz.

Zbog toga mi u Komisiji za nacionalne spomenike i imamo problema i trudimo se i tu je evo direktor komisije Mirzah Fočo, koji zna koliko napora ulažemo da nekako uspijemo ubijediti desetine i desetine slučajeva gdje imamo zahtjeve na takvim džamijama koje su izuzetno vrijedne i one su stare po 100, 200, pa i

300 godina dobijemo zahtjev da se recimo skinu prozori drveni i stave PVC, da se stavi etison isprintani neki itd. i milion tih detalja. Mi sad pokušavamo da to usmjerimo koliko možemo i to nije tako jednostavno kako ljudi vide. Naravno veliki su pritisci džematlija i oni bi najviše voljeli da je svaka džamija sa kupolom, da ima dvije ili četiri munare. Međutim zadržati autentičnost te naše džamije je veća vrijednost nego da napravite sad sa kupolom i sa četiri munare. Tako da ovakav način i prenošenje ovakvog znanja, odnosa i ove sve fotografije i približavati ljudima, našem narodu, šta znači jedna džamija koja je pokrivena šindrom i održana 300 godina, a mi sad dodemo i pokrijemo je nekim modernim crijeponom i promijenimo ugao krova itd. To, defakto, nije dobro i sa tim treba ljudi upoznati. Upoznaje se tako što stručni ljudi u određenim situacijama mogu to da prenesu i onda bi bilo manje nesporazuma kad Komisiji za nacionalne spomenike dođe zahtjev, a mi moramo da odbijemo. Bilo bi sigurno drugačijeg viđenja i ljudi koji koriste tu džamiju i odnosa spram tog vjerskog objekata. Mi mislimo da ako je nešto malo po veličini ili ako je nešto od drveta da nije vrijedno, a ako je od kamena i veliko da je izrazito vrijedno. Moram da kažem da ove male mahalske džamije s drvenim munarama, tradicionalne džamije koje ne postoje nigdje su nešto najvrednije što imamo. Nisu one slučajno mahom popaljene i sve porušene. Gdje god su uspjeli i srušili su, jer smo mi duboko zakačeni kao temelj za takvu autentičnost i takvu tradiciju. Mi to moramo kao spomeničku vrijednost gledati i tako se odnositi. Koliko ćemo u tome uspjeti kroz vrijeme ne znam, ali ipak je fascinantno da imamo džamija koje su stare po 300 godina, a od drveta su. Engleska dokazuje da jedna šteka na njihovom parlamentu može biti stara 400 godina i ne daju je zamjeniti, a od drveta je. Znači može se, ako se držite struke i tradicije, to se jako dobro može održavati i može se s vremenom pomalo nadopunjavati, ali da tako nešto ostane i opstane. Ovo kažem i zato što kad se malo zakopa u neke istraživačke rade i arhive po Istanbulu, po Beču itd., onda se dođe do podatka o osmanlijskom osvajanju, kada su prešli Drinu, da su tada zatekli 15-tak džamija. Znači vojnici su bili zbumjeni i iznenadeni nakon što su prošli sav put od Istanbula i da su negdje u dubokoj dubini ovamo kršćanske Evrope zatekli 15-ak malih džamija. Dakle, duboko sam ubijeden da bez obzira i da nije bilo osmanlijsko osvajanje ovih prostora i takav tok historije, ovdje bi islam zaživio u tom periodu srednjovjekovne Bosne, gdje su bili specifični ljudi od kojih mi vučemo tu osobenost i dubinu ljudske duše koja je jedinstven odraz specifičnosti ovih prostora kao ni jednih drugih. To su ove džamije koje mi moramo da štitimo bukvalno kao i Stari most, kao Aladža-džamiju ili bilo koju drugu iz tog osmanskog perioda.

Džamije i mesdžidi u registru materijalnog kulturnog naslijeđa Islamske zajednice Smjernice

**SUMEJA LJEVAKOVIĆ-SUBAŠIĆ
ELVIR DURANOVIĆ**

Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka

Uvod

Značajan dio bogate kulturno-historijske baštine Bosne i Hercegovine čini materijalno i nematerijalno naslijeđe u vlasništvu Islamske zajednice. Do Drugog svjetskog rata u okrilju Islamske zajednice nije postojala jaka svijest o potrebi zaštite materijalnog kulturnog naslijeđa. Djelujući u vrijeme muslimanima nenaklonjenih političkih sistema kakvi su bili Kraljevina SHS i Kraljevina Jugoslavija, Islamska zajednica teško je iznalazila finansijska sredstva za osnovno funkcionisanje svojih organa tako da se nije poklanjala posebna pažnja zaštiti značajnih vakufskih i vjerskih objekata.¹ Samo iz tog razloga može se donekle razumjeti da se monumentalni objekat kakva je bila džamija na Skenderiji sa građena 1518. godine, najstarija potkupolna džamija u Sarajevu i jedna od

¹ O teškoj finansijskoj situaciji u kojoj se nalazila Islamska zajednica u vrijeme Kraljevine SHS vidi: Elvir Duranović i Hikmet Karčić, "Zaštita vakufa u Kraljevini Srba Hrvata i Slovenaca 1919–1929.", *Muslimani Jugoslavije nakon Velikog rata: odjeci Mirovnog ugovora iz Saint-Germaina 1919.*, Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka, Sarajevo, 2020, str. 323–347.

najstarijih potkupolnih džamija u Bosni i Hercegovini zbog nebrige odgovornih srušila 1935. godine.

Promjenom društveno-političkog sistema nakon Drugog svjetskog rata narodne vlasti pokrenule su niz aktivnosti na općenarodnom prosvjećivanju i kulturnom uzdizanju. U okviru tog djelovanja, unutar Islamske zajednice, spomenici kulture predstavljeni su i percipirani kao svjedoci života i rada minulih pokoljenja koji pružaju dragocjene podatke za proučavanje prošlosti, ali vrše i blagotvorni utjecaj na pravilno orijentiranje, vaspitanje i kulturno uzdizanje pojedinaca i širokih narodnih masa.²

U tom smislu već 20. februara 1945. godine Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije donio je Odluku o zaštiti i čuvanju kulturnih spomenika i starina te samo nekoliko mjeseci kasnije, 23. jula 1945. godine i Zakon o zaštiti spomenika kulture i prirodnih rijetkosti, koji je sljedeće godine izmijenjen i dopunjena 8. oktobra 1946. objavljen u *Službenom listu FNRJ* kao Opšti zakon o zaštiti spomenika kulture i prirodnih rijetkosti. U okviru ovog zakona doneseni su i republički zakoni. Tako je u aprilu 1947. godine donesen Zakon o zaštiti spomenika kulture i prirodnih rijetkosti Bosne i Hercegovine, koji je objavljen u *Službenom listu NR BiH* br. 18, a u skladu s ovim zakonom formirani su Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture u Narodnoj republici Bosni i Hercegovini i Zemaljski zavod za zaštitu prirode Narodne republike Bosne i Hercegovine.³

Do 1953. godine Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture u Narodnoj republici Bosni i Hercegovini dostavio je Vakufskoj direkciji rješenja o stavljanju pod zaštitu države spomenika kulture koji su bili u vlasništvu Islamske zajednice među kojima je bilo 70 džamija i tekija.⁴

Glasnik Vrhovnog islamskog starjeinstva je u četiri godišta, od 1951. do 1954. predstavio materijalnu baštinu Islamske zajednice koja se našla na listi zaštićenih spomenika kulture. Prije ovih tekstova koji su izlazili pod naslovom "Kulturno-istorijski spomenici – vlasništvo IVZ"⁵, Derviš Tafro je u prvom poslijeratnom broju *Glasnika VIS-a* 1950. godine objavio tekst "Kulturno-istorijski spomenici u Bosni i Hercegovini i njihova zaštita"⁶ čime je ozvaničen novi

2 "Kulturno-istorijski spomenici – vlasništvo IVZ", *Glasnik VIS-a*, god. II, br. 1-3, Sarajevo, 1951, str. 37.

3 "Zaštita spomenika kulture u Bosni i Hercegovini", *Naše starine*, br. 1, Sarajevo, 1953, str. 199.

4 "Zaštita spomenika kulture u Bosni i Hercegovini", *Naše starine*, br. 1, Sarajevo, 1953, str. 200.

5 Vidi, naprimjer: "Kulturno-istorijski spomenici – vlasništvo IVZ", *Glasnik VIS-a*, god. II, br. 10-12, Sarajevo, 1951, str. 393-399.

6 Derviš Tafro, "Kulturno-istorijski spomenici u B. i H. i njihova zaštita", *Glasnik VIS-a*, god. II, br. 1, Sarajevo, 1950, str. 31-38.

kurs države, ali i Islamske zajednice u vezi sa zaštitom materijalnog kulturno-historijskog naslijeđa.

U proljeće 1992. na Bosnu i Hercegovinu izvršena je Agresija, koja je za posljedicu imala sistematsko rušenje islamskih vjerskih i vakufskih objekata. S ciljem vođenja evidencije o porušenim objektima i njihove obnove i revitalizacije, Sabor Islamske zajednice je u septembru 1994. godine donio odluku o formiranju Centra za islamsku arhitekturu (CIA). Primarna ideja bila je da Centar obrađuje materijale o svim objektima Islamske zajednice, kako onim koje treba obnoviti ili popraviti zbog pretrpljenih ratnih razaranja, tako i onih koje treba nanovo graditi.⁷

Poslije Agresije jedan od zadataka Centra bio je saradnja s Komisijom za očuvanje nacionalnih spomenika (Centar je slao aplikacije ili peticije za proglašavanje džamija nacionalnim spomenicima), zavodima za zaštitu spomenika (kantonalnim i entitetskim), ministarstvima prostornog uređenja i okoliša. Uz to, Centar je djelovao na razvijanju svijesti o važnosti zaštite materijalnog kulturnog naslijeđa u vlasništvu Islamske zajednice.⁸ Također, Centar za islamsku arhitekturu kontinuirano je radio na prikupljanju građe za Registar džamija i mesdžida u Bosni i Hercegovini. Registar džamija je vođen do 2011. godine i obuhvata 2259⁹ registrovanih džamija i mesdžida. Za svaku džamiju koja je upisana u Registar Centra nalazi se fascikla koja je označena godinom izgradnje džamije s kompletnom relevantnom dokumentacijom koja obuhvata: registracijski broj, pripadajuće muftijstvo i medžlis, ime džamije, godinu gradnje, popravke ili rekonstrukcije, datum otvaranja, imena vakifa, dimenzije objekta, visinu munare i fotodokumentaciju.¹⁰

Početkom tekuće 2023. godine Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini na svojoj 2. redovnoj sjednici održanoj 9. februara 2023. godine donio je Zaključak kojim se zadužuje Uprava za obrazovanje i nauku da zajedno s Upravom za pravne i administrativne poslove Rijaseta IZ utvrdi kriterije za proglašavanje materijalnih i nematerijalnih dobara kulturnim naslijeđem Islamske zajednice te da se u skladu s tim pripremi akt o postupanju s kulturnom baštinom u

7 "Zapisnik sa četvrte redovne sjednice Rijaseta IZ u RBIH, održane u Zenici 23. i 24. januara 1995. godine, odnosno 22. i 23. ša'bana 1415. h. godine", *Glasnik RIZ-a*, br. 1, Sarajevo, 1995, str. 49.

8 "Izvještaj o radu Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini za 1430.-1431. h.g./2010. god.", *Glasnik RIZ-a*, br. 5-6, Sarajevo, 2011, str. 631.

9 "Izvještaj o radu Rijaseta Islamske zajednice", *Glasnik RIZ-a*, br. 5-6, Sarajevo, 2012, str. 560.

10 Nakon prestanka s radom Centra za islamsku arhitekturu njegova arhiva premještena je u Gazi Husrev-begovu biblioteku. Koliko nam je poznato, ni jedna uprava u Rijasetu nije nastavila s aktivnostima evidentiranja džamija i mesdžida na način kako je to radio Centar.

vlasništvu Zajednice. Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka istim Zaključkom dobio je zaduženje da u toku 2023. godine, u saradnji s Upravom za obrazovanje i nauku Rijaseta Islamske zajednice započne proces identifikacije, evidencije i valorizacije potencijalnog kulturnog naslijeđa u vlasništvu Islamske zajednice.¹¹

U tom smjeru je i koncipiran ovaj rad u kojem nakon uvodnih napomena o dosadašnjim aktivnostima organa Islamske zajednice na očuvanju objekata od kulturno-historijskog značaja skrećemo pažnju na džamije i mesdžide u vlasništvu Zajednice koji su proglašeni nacionalnim spomenicima te na one koje se ne nalaze na listi nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, ali bi se zbog historijskog značaja i ambijentalne važnosti mogli naći na listi materijalnog naslijeđa Zajednice.

Džamije i mesdžidi na listi nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine

Džamije i mesdžidi su objekti od ogromne važnosti za Islamsku zajednicu, islamsku tradiciju Bošnjaka, bosanskohercegovačku baštinu i sveukupni identitet Bošnjaka, njegovu prošlost i sadašnjost te, stoga, smatramo da registrovanje materijalnog kulturnog naslijeđa Islamske zajednice treba započeti evidentiranjem džamija i mesdžida koji su prvi i najočitiji svjedoci islamske kulturno-historijske baštine Bošnjaka. Dokumentiranje kulturnog naslijeđa Islamske zajednice trebalo bi započeti evidentiranjem džamija i mesdžida koje se već nalaze na listi nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine. Naime, prema podacima Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika na listi nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine nalazi se 155 džamija i jedan mesdžid.¹² Uz to, na Privremenoj listi nacionalnih spomenika¹³ nalaze se još 33 džamije¹⁴ uz napomenu da je na

11 "Zaključak Rijaseta IZ u BiH br. 02-03-2-533-2/23, od 9. februara 2023", Arhiv Instituta za islamsku tradiciju Bošnjaka, Sarajevo.

12 Vidjeti: "nacionalni spomenici", Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, <http://aplikacija.kons.gov.ba/kons/public/nacionalispomenici>. (Pristupljeno: 7.3.2023.)

13 "Privremena lista nacionalnih spomenika BiH (Službeni glasnik BiH, br. 33/02) je rezultat rada Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika BiH... Komisija je djelovala u periodu od 1996. do 2000. godine, a tehničke poslove za potrebe Komisije obavljao je UNESCO... Članom 2. Zakona o provedbi odluka Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika uspostavljene prema Aneksu 8. Općeg okvirnog sporazuma za mir u BiH (Službeni list Federacije BiH, br. 2/02 i 27/02) utvrđeno da se nacionalnim spomenikom smatraju svi objekti sa Privremene liste nacionalnih spomenika BiH do donošenja konačne odluke Komisije... Za svako pojedinačno dobro sa Privremene liste Komisija će, u skladu sa odredbama čl. V i VI Aneksa 8. Općeg okvirnog sporazuma za mir u BiH, donijeti konačnu odluku o proglašenju nacionalnim spomenikom, primjenjujući Kriterije za proglašenje nacionalnih spomenika (Službeni glasnik BiH, broj 33/02) i važeće zakonske propise i terminologiju..." Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika (kons.gov.ba). (Pristupljeno: 7.3.2023.)

14 "Privremena lista", Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, <http://aplikacija.kons.gov.ba/kons/public/privremenalista>. (Pristupljeno: 7.3.2023.)

sjednici održanoj od 3. do 9. maja 2005. godine, Komisija donijela Odluku da Graditeljska cjelina – Lubina džamija (Topal Inhana) u Sarajevu gubi status nacionalnog spomenika Bosne i Hercegovine (Broj: 09-02-18/05-3 od 5. maja 2005. godine).¹⁵

Pored Privremene liste, Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika za primila je 674 peticije za proglašavanje bosanskohercegovačkih džamija nacionalnim spomenicima i 19 peticija za proglašavanje mesdžida nacionalnim spomenicima.¹⁶ Mnoge džamije koje su predložene za nacionalne spomenike ne ispunjavaju uvjete Komisije. Tako se na spisku spomenika koji ne ispunjavaju kriterije za proglašenje nacionalnim spomenicima nalazi 212 džamija, jedan mesdžid te Islamski centar u Živinicama.¹⁷

Pri vođenju postupka za proglašenje predloženih dobara s Liste peticija nacionalnim spomenicima, Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika poziva se na *Pravilnik o kriterijima vrednovanja, podjeli i kategorizaciji nacionalnih spomenika* broj: 11-2.14-40/19-13 od 29.11.2019. Neki od kriterija su:

- a. Vremensko određenje, tj. da su dobra nastala od prahistorije do 1960. godine.
- b. Suštinska svojstva dobra, tj. ocjena njihove autentičnosti, jedinstvenosti, rijetkosti i reprezentativnosti, integriteta, ambijentalne vrijednosti te fizičke cjelovitosti.
- c. Funkcija i značaj dobra, tj. njihova historijska vrijednost, umjetnička i estetska vrijednost, dokumentarna naučna vrijednost te društvena vrijednost.
- d. Opće značajke dobra, tj. vrijeme nastanka, stepen očuvanosti i ugroženost.
- e. Specifični kriteriji kojima se na osnovu istraživanja utvrđuje opća ili posebna vrijednost dobra, a koji se ne mogu svrstati u prethodne stavove.¹⁸

Značajan broj objekata koji se nalaze na Listi peticija za proglašavanje Nacionalnim spomenicima prijedlog su Centra za islamsku arhitekturu. Pojedini

15 "Odluka broj: 09-02-18/05-3 od 5. maja 2005. godine", Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika (kons.gov.ba). (Pristupljeno: 16.5.2023.)

16 "Lista peticija", Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, <http://aplikacija.kons.gov.ba/kons/public/listapeticija>. (Pristupljeno: 7.5.2023.)

17 "Spisak odluka o odbijanju prijedloga za proglašenje nacionalnim spomenikom", Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, <http://kons.gov.ba/Content/Read/odluke-o-odbijanju>. (Pristupljeno: 7. mart 2023.)

18 Pravilnik o kriterijima vrednovanja, podjeli i kategorizaciji nacionalnih spomenika, <http://kons.gov.ba/Content/Read/pravilnik-o-vrednovanju>. (Dostupno, 3.5.2023.)

objekti koji su predloženi nisu proglašeni nacionalnim spomenicima jer ne ispunjavaju utvrđene kriterije, naročito kriterij koji se odnosi na vremensko određenje (tj. dobra nastala od prahistorije do 1960. godine). Međutim niska svijest o važnosti materijalnog kulturnog naslijeđa i neodgovoran odnos nekih nižih organa Islamske zajednice, doveli su do toga da su, uslijed neprihvatljivih adaptacija, neke džamije iz osmanskog perioda koje su ispunjavale ključni kriterij Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika, a to je vremensko određenje, izgubili zaštitu države kao kulturno-historijsko naslijeđe. Na taj problem ukazivao je Centar za islamsku arhitekturu u čijem izvještaju za 2006. godinu stoji:

“Problem koji se javlja u posljednje vrijeme u vezi sa stručnim mišljenjima jeste rušenje postojeće stare džamije radi izgradnje nove veće i modernije na istoj lokaciji. Ova pojava predstavlja negativnost koje, izgleda, nisu svjesni džemat-ski i građevinski odbori koji poduzimaju ovakve poduhvate. Na taj način sami uništavamo džamije koje su imale sreću preživjeti strašna rušenja i uništenja u agresiji 1992–1995. Čak i ako objekat nema registrovanu kulturno-historijsku vrijednost, on je dokument bošnjačke islamske prošlosti i svjedok trajanja i vremena u kojem je podignut, posebice ako egzistira duži vremenski period.”¹⁹

Džamije izvan registra nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine koje bi mogle biti proglašene materijalnim naslijeđem Islamske zajednice

U nastavku rada donosimo prijedloge tri džamije koje nemaju status nacionalnog spomenika, a koje bi se mogle naći na listi spomenika materijalnog naslijeđa u vlasništvu Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini.

Osman-čelebijina džamija u Zenici

Kao primjer negativnog odnosa prema materijalnom kulturnom naslijeđu Centar za islamsku arhitekturu naveo je najstariju džamiju u Zenici, Osman-čelebijinu, u narodu poznatu kao Potočka džamija. Sagrađena je krajem XV stoljeća. Staru Potočku džamiju građevinski odbor srušio je početkom 2000-ih s izgovorom da zidovi džamije ne mogu izdržati rekonstrukciju. Iako je džamija izgrađena u istom obliku i dimenzijama kao prvobitna, ona je gubitkom originalnih konstrukcija izgubila kontinuitet trajanja i nije zadovoljila kriterije da

19 “Izvještaj o radu Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini za 1427. h.g./2006. god.”, *Glasnik RIZ-a*, br. 5–6, Sarajevo, 2007, str. 456.

bude proglašena nacionalnim spomenikom.²⁰ U obrazloženju Odluke Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika stoji da je “na mjestu stare džamije izgrađen potpuno novi objekat”²¹. Smatramo, ipak, da bi se zbog historijske vrijednosti, kao najstarija zenička džamija, te zbog činjenice da je nova džamija sagrađena u istim dimenzijama i obliku kao i stara džamija, Osman-čelebijiina džamija u Zenici trebala naći na listi materijalnog kulturnog naslijeđa Islamske zajednice.

Sultan-Ahmedova džamija u Bugojnu

U register materijalnog kulturnog naslijeđa Islamske zajednice mogla bi se uvrstiti i Sultan-Ahmedova džamija u Bugojnu. To je najstarija džamija u Bugojnu sagrađena 1693. godine. Uz vremensko određenje džamija ima izuzetnu ambijentalnu vrijednost budući da je oko nje tokom vremena formirana bugojanska čaršija. Zidovi džamije iz osmanskog perioda sačuvani su kao što je sačuvan i izvorni mihrab. Rekonstrukcijom i proširenjem džamije krajem XIX stoljeća obuhvaćen je ulazni trijem koji je zazidan i uklopljen u kompoziciju džamije sa, za bosanskohercegovački prostor, jedinstvenim balkonom i prozorom iznad ulaza u džamiju. Razlozi zbog kojih Sultan-Ahmedova džamija u Bugojnu nije uvrštena na listu nacionalnih spomenika su otklonjivi. Naime, rekonstrukcijom džamije 1966. godine umjesto drvenog krova salivena je betonska ploča, a umjesto u Agresiji na Bosnu i Hercegovinu uništenog kamenog minbera postavljen je drveni. Budući da postoje fotografije džamije prije rekonstrukcije, obje novije intervencije u izvorni izgled džamije su otklonjive. Također, tokom Agresije na Bosnu i Hercegovinu Sultan-Ahmedova džamija u Bugojnu pogodjena je s više od 30 projektila koji su uništili staru kamenu munaru. Nakon rata sagrađena je nova viša munara od betona.²² No, s obzirom na to da je munara potpuno odvojena od džamije, džamija bi se, uzimajući u obzir kriterij vremenskog određenja, ambijentalne vrijednost kao i očuvanost izvornih zidova i mihraba, mogla naći na listi materijalnih spomenika kulture Islamske zajednice.

20 Ibid., str. 456–457.

21 “Odluka broj: 02-2-981/03-4 od 17. januara 2007. godine”, Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=9&lang=1&action=view&id=2709. (Pristupljeno: 3. maja 2023)

22 Elvir Duranović, *Monografija bugojanskih džamija*, MIZ Bugojno, Bugojno, 2010.

Džamija Hadži Hasana Buzadžića u Sarajevu

U registru materijalne kulturne baštine Islamske zajednice mogla bi se naći i džamija Hadži Hasana Buzadžića sagrađena 1555. godine u Sarajevu. Ova džamija je početkom 1950-ih bila na listi kulturno-historijskih spomenika, ali je vremenom s te liste skinuta tako da je ona jedina potkupolna džamija u Sarajevu koja nije proglašena nacionalnim spomenikom.²³ Džamija je sagrađena od kamena i ima kamenu munaru koja čini lijepu harmoniju sa zgradom džamije. Mihrab joj je ukrašen vrlo lijepim stalaktitima, dok je mahfil od drveta bez rezbarskih ukrasa.

Nakon što je austrougarska vlast 1917. skinula oovo, kao i s većine drugih potkupolnih džamija u Sarajevu, kupole iznad sofa Buzadžića džamije su propale čime je džamija u značajnoj mjeri izgubila na ljepoti i zbog čega je, moguće, skinuta s liste nacionalnih spomenika. Ipak, zbog vremenskog određenja, ambijentalne vrijednosti i estetike enterijera posebno mihraba, mogla bi se naći u registru materijalnog naslijeđa u vlasništvu Islamske zajednice.

Zaključak

Na osnovu uvida u dosadašnje aktivnosti na zaštiti kulturnih spomenika u vlasništvu Islamske zajednice, prvenstveno džamija i mesdžida, predlažemo da se prilikom daljnog rada u smjeru identifikacije, evidentiranja i valoriziranja ukupnog kulturnog naslijeđa Islamske zajednice uzme u obzir sljedeće:

- Da se kriteriji Islamske zajednice za proglašenje džamija i mesdžida kulturnim naslijeđem Islamske zajednice ne bi trebao mnogo razlikovati od kriterija Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine.
- Da se prilikom identifikacije, evidentiranja i valorizacije sakralnih objekata od kulturno-historijskog značaja u vlasništvu Islamske zajednice koristi arhiv Centra za islamsku arhitekturu.
- Da džamije i mesdžidi sa liste nacionalnih spomenika i sa privremene liste nacionalnih spomenika budu evidentirani u register kulturnih spomenika u vlasništvu Islamske zajednice.
- Da se u register Islamske zajednice unesu džamije koje, uz vremensko određenje, imaju ambijentalnu vrijednost (odnos oblika prema ostalim

²³ "Kulturno-istorijski spomenici – vlasništvo IVZ (nastavak)", *Glasnik VIS-a*, god. II, br. 4–6, Sarajevo, 1951, str. 159.

dijelovima cjeline, značenje u strukturi i slici grada, objekt ili skupina objekata je dio cjeline ili područja), posebno u manjem bosanskohercegovačkom entitetu.

- Da se u budućnosti ne dozvoli obnova bilo koje džamije iz osmanskog perioda bez stručnog mišljenja Islamske zajednice.

Literatura

- Duranović, Elvir, *Monografija bugojanskih džamija*, MIZ Bugojno, Bugojno, 2010.
- Duranović, Elvir i Karčić, Hikmet, "Zaštita vakuфа u Kraljevini Srba i Slovenaca 1919–1929.", u: *Muslimani Jugoslavije nakon Velikog rata: Odjeci Mirovnog ugovora iz Saint-Germaina 1919.*, Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka, Sarajevo, 2020, str. 323–347.
- "Izvještaj o radu Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini za 1430.–1431. h.g./2010. god.", *Glasnik RIZ-a*, br. 5–6, Sarajevo, 2011, str. 631.
- "Izvještaj o radu Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini za 1427. h.g./2006. god.", *Glasnik RIZ-a*, br. 5–6, Sarajevo, 2007, str. 456.
- "Izvještaj o radu Rijaseta Islamske zajednice", *Glasnik RIZ-a*, br. 5–6, Sarajevo, 2012, str. 560.
- "Kultурно-историјски споменици – власништво IVZ", *Glasnik VIS-a*, god. II, br. 1–3, Sarajevo, 1951, str. 37.
- "Lista peticija", Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, <http://aplikacija.kons.gov.ba/kons/public/listapeticija>. (Dostupno, 7.3.2023.)
- "Odluka broj: 02-2-981/03-4 od 17. januara 2007. godine", Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=9&lang=1&action=view&id=2709. (Dostupno, 3.5.2023.)
- Pravilnik o kriterijima vrednovanja, podjeli i kategorizaciji nacionalnih spomenika, <http://kons.gov.ba/Content/Read/pravilnik-o-vrednovanju>. (Dostupno, 3.5.2023.)
- "Privremena lista", Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, <http://aplikacija.kons.gov.ba/kons/public/privremenalaista>. (Dostupno, 7.3.2023.)
- "Spisak odluka o odbijanju prijedloga za proglašenje nacionalnim spomenikom", Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, <http://kons.gov.ba/Content/Read/odluke-o-odbijanju>. (Dostupno, 7.3.2023.)
- Tafro, Derviš, "Kultурно-историјски споменици u B. i H. i njihova zaštita", *Glasnik VIS-a*, god. I, br. 1, Sarajevo, 1950, str. 31–38.
- "Zapisnik sa četvrte redovne sjednice Rijaseta IZ u RBIH, održane u Zenici 23. i 24. januara 1995. godine, odnosno 22. i 23. ša'bana 1415. h. godine", *Glasnik RIZ-a*, br. 1, Sarajevo, 1995, str. 49.

Naše mahalske džamije

Porijeklo, očuvanje i perspektive

EDIN JAHIĆ

International University of Sarajevo - IUS

Uvod

Džamija je jedini tip građevine iz muslimanske prošlosti koji je sačuvaо svoje mјесто u savremenom okruženju, i čiji simbolički značaj je i danas relevantan.¹ Za objektivno ocjenjivanje vrijednosti izmeđу arhitekture historijske džamije i džamije modernog doba, od posebnog je značaja razumijevanje različitih društveno-ekonomskih i materijalnih uslova. U prošlosti se arhitektura džamije postepeno razvijala, stvarajući bogat vizuelni jezik koji obuhvata mnoge pojedinačne elemente dizajna, koncepte i načine njihovog organiziranja u koherentnu cjelinu unutar jedinstvenog islamskog koncepta uređenja prostora.² Za razliku od prošlosti, kada su arhitektura i umjetnost bile rezultat manuelne estetike posvećenih graditelja i umjetnika koje su usmjeravali jedinstveni estetski principi i tradicija, danas prevladava proizvodna estetika zasnovana na univerzalnom

1 Wijdan Ali, "The Status of Islamic Art in the Twentieth Century", u: *Muqarnas IX: An Annual on Islamic Art and Architecture*, ed. Oleg Grabar, E.J. Brill, Leiden, 1992, str. 187.

2 Ismail Serageldin i James Steele, *Architecture of the Contemporary Mosque*, London, 1996, str. 7.

sistemu klijenata, arhitekata i izvođača radova.³ Stare i novije džamije jednako zavređuju pažnju i stalno istraživanje s ciljem očuvanja tradicije i kontinuiteta te savremenog identiteta u Bosni i Hercegovini.

Uprkos činjenici da susrećemo sve više novih džamija, stare džamije i dalje privlače pažnju, ne samo vjernika koji ih posjećuju radi molitve već i drugih zainteresiranih za starine i baštinu. Pod pojmom stare džamije ovdje se prvenstveno referira na džamije iz turskog, tačnije osmanskog razdoblja (1463–1878). Iako je model osmanske džamije razvijen u Anadoliji nekoliko stoljeća ranije, i gdje su tipološke forme i estetske karakteristike duboko ukorijenjene, regionalni utjecaji širom balkanskih provincija ostavili su svoj pečat, posebno tamo gdje su lokalne tradicije bile jake. Čak i na malom prostoru Bosne i Hercegovine bilo je značajnih utjecaja kao što je ekstenzivna upotreba drveta u Bosni, odnosno kamena u Hercegovini. Premda su nekoliko značajnih spomenika gradili arhitekti iz glavnih centara Carstva, većina džamija je bila kreacija anonimnih lokalnih graditelja. Osim domaćih tesara i zidara, u građevinske pothvate često su bili uključeni i strani klesari, posebno iz Dalmacije.⁴ Kao rezultat različitih utjecaja, pored klasičnih osmanskih spomenika, brojne džamije imaju specifična rješenja i forme. Iako džamije u Bosni i Hercegovini nisu dostigle umjetnički značaj cijelokupnog opusa Osmanskog carstva, s obzirom na to da je ova periferna pokrajina često bila izložena ratovima i sukobima, moglo bi se reći da je arhitektonska djelatnost bila izuzetno plodna uz značajan umjetnički doseg.

Muslimani su oduvijek isticali važnost izgradnje džamija. Tako su džamije bile među prvim turskim građevinskim projektima u Bosni. Među najranijim spominju se manje džamije u utvrđenim gradovima koje su služile za vojnu posadu. Kako nema pouzdanih podataka o osnivanju nekih džamija, iz relevantnih pisanih izvora kao i evidentnih karakteristika, može se pratiti barem približno vrijeme njihovog nastanka. Osim toga, vrijeme osnivanja može se pretpostaviti i na osnovu užeg lokaliteta. Ako se nalazi u najstarijem jezgru čaršije, moglo bi se zaključiti da je to, ako ništa drugo, barem lokacija najstarije džamije. Nakon što je izgrađena još jedna džamija, najstarija je dobila naziv *Atik*, odnosno Stara džamija. Drugi argument da je najstarija, a ponekad i jedina džamija u malom gradu – kasabi, naziv je “Carska” ili “Careva” džamija. Razlog je što je sagrađena nakon osvajanja grada u ime tadašnjeg cara – sultana. Dakle, vjerovatno je bila

³ Ihsan Fethi, “The Mosque Today”, u: *Architecture in Continuity*, ed. Sherban Cantacuzino, Aperture, New York, 1985, str. 53.

⁴ Behija Zlatar, “Uticaj primorskih majstora na izgradnju nekih objekata u Bosni i Hercegovini u osmansko doba”, *Znakovi vremena*, god. VI, br. 20, Sarajevo, 2003, str. 68–71.

utemeljena prije drugih. Veća mjesta su nakon glavne, središnje ili najstarije džamije, dobijala džamije ili mesdžide koji su služili stanovništvu četvrti – mahale u razvoju. Broj mahalskih džamija jasno ukazuje na razvoj i veličinu nekadašnje varošice, kasabe ili grada.

Porijeklo, forme i tipologija

Prije Drugog svjetskog rata, u Bosni i Hercegovini su zabilježene 1173 džamije, a u Sarajevu ih je bilo 108.⁵ Većina je datirana u osmanskom periodu, dok je mali broj bio izgrađen ili obnovljen za vrijeme Austro-Ugarske monarhije (1878–1918). Danas je broj džamija iz osmanskog perioda znatno manji. Mnoge su podignute od 15. do početka 17. stoljeća, što većinom odgovara klasičnom periodu osmanske arhitekture. Od ukupnog broja, samo trideset osam je bilo pokriveno kupolom, dok su ostale bile pod kosim drvenim krovom. Kupolne građevine većinom datiraju iz 16. stoljeća i izrazit su primjer klasičnog osmanskog stila. Dok su kvadratni tlocrtni oblici karakteristični za kupolne džamije, džamije pod kosim krovom često imaju i blago izduženi pravokutni oblik. Ove jednodijelne ili “jednoprostorne” džamije s trijemom i jednom munarom potječu iz Anadolije spočetka 13. stoljeća, a prvi su ih gradili Seldžuci, a dalje usavršili Osmanlije i graditelji drugih anadolskih Bejlika (Beylik) u 14. stoljeću.⁶ Ovaj rudimentarni tip rasprostranjen je širom Balkana, kako u formi malih mesdžida, tako i u džamijama pod krovom i kupolom.

I najjednostavniji mesdžidi imaju mihrab na sredini kibla zida – polukružnu ili poligonalnu nišu koja pokazuje smjer molitve. Udubljenje mihraba obično je kupasto zasvedeno i istaknuto visokim pravokutnim portalom. U skromnijim mahalskim džamijama mihrab je često i jedini ukrašeni dio unutrašnjosti. U džamijama s redovnom hutbom petkom, u desnom uglu obavezno стоји minber. Sastoji se od stepenica koje vode do uske platforme nalik baldahinu. Obično je od rezbarenog drveta, dok su lijepo isklesane kamene propovjedaonice tipične za kupolne džamije. Neke manje mahalske džamije, često nazvane mesdžidima, nemaju minber. U unutrašnjosti se također susreće i ćurs (kursi), uokvireno i po-dignuto sjedište koje se koristi u svečanim prilikama, a stoji u lijevom prednjem uglu. Ulaz u džamiju se u pravilu nalazi na sredini stražnjeg zida, čime se ističe

5 Madžida Bećirbegović, *Džamije sa drvenom munarom u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1990, str. 18.

6 Aptullah Kuran, *The Mosque in Early Ottoman Architecture*, University of Chicago Press, Chicago, 1968, str. 24–27.

osovina koja se proteže kroz središte molitvenog prostora i završava u mihrabu. Kao i drugdje u muslimanskom svijetu, u Bosni i Hercegovini je pod džamije tradicionalno bio zastrt čilimima.⁷

U većini naših džamija postoji galerija (mahfil) koja stoji na stubovima uz stražnji zid. Služi kao dodatna molitvena platforma koju koriste žene, osim za molitvu petkom. Da se dođe do mahfila, postoje strme stepenice, obično s desne strane. Zidovi bogatijih džamija oslikani su arabeskama i kaligrafijom, dok su u skromnijim jednostavno okrećeni. Mnoge džamije imaju natkriveni trijem ispred ulaza. S obje strane su blago uzdignute sofe koje služe kao ljetni produžetak molitvenog prostora: mjesto za zakašnjele, ili kada je unutrašnjost zatvorena (son cemaat yeri). Između sofa ispred ulaza je mjesto gdje posjetitelji izuvaju cipele i ostavljaju ih u police (papučluk).

Kao i u Anatoliji, u balkanskim provincijama Osmanskog carstva prepoznaju se dva karakteristična oblika džamija: kupolasti tip i krovni tip. Bosna i Hercegovina svakako nije izuzetak, s tim da je krovni tip znatno brojniji.⁸ Oblici, materijali i strukture su bili pod utjecajem regionalnih tradicija. Kao rezultat toga, u Bosni i Hercegovini se uočavaju razlike u područjima gdje su kamen, čerpič ili drvo dominantni građevinski materijali. To je posebno prepoznatljivo po zidovima, minaretima, krovovima i krovnom materijalu. Dok su kupolne džamije uglavnom građene od tesanog kamena, one sa kosim krovovima su građene od svih raspoloživih materijala: čerpiča, drveta, šepera, i raznih vrsta kamena. Prema našoj uvaženoj profesorici, merhumi Madžidi Bećirbegović (1931–2022) zastupljenost ovih posljednjih, a naročito s drvenom munarom je bila znatno veća.⁹ Iako su i pojedine kupolne džamije ustanovljene da služe obližnjem džematu, znatno veći broj džamija s kosim drvenim krovom i danas gravitira mahalama, odnosno savremenom stambenom okruženju.

Arhitektura stare mahalske džamije

Šta karakterizira stare mahalske džamije u Bosni i Hercegovini? To su mahom manje građevine zidane čerpičem, kamenom, ponekad i od šepera, jednostavno omalterisane, skromno dekorisanog mihraba. U zidovima su prozori u dva reda, u pravilu po četiri sa svake strane, ponekad zasvedeni na čemer. Ispred ulaza su

⁷ Nažalost, u posljednjih nekoliko decenija bosanski čilimi i drugi kvalitetni tepisi zamijenjeni su jeftinim itisomskim trakama.

⁸ Madžida Bećirbegović, *Džamije sa drvenom munarom...*, str. 41.

⁹ Ibid.

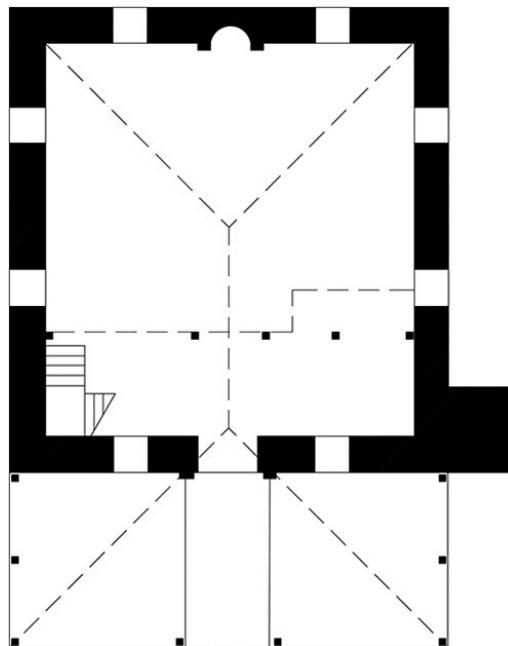
sofe obično izrađene u cijelosti od drveta, ponegdje ograđene niskom ogradom s parmakom, a ima ih s visokom tarabom, kako opisuje šejh Sejfudin Kemura.¹⁰ Svojim kosim drvenim krovom ove džamije se ne razlikuju od okolnih kuća, barem je tako bilo nekada dok se nisu počele praviti velike kuće pokrivenе na lastavicu. Kosi drveni krovovi su danas mahom pokriveni crijeponom, a tradicionalno čeremitom ili šimlom, a u Hercegovini pločom. Osim pokrova, strmost krova također govori o tome da je nekadašnji graditelj, odnosno dundjer, dobro razumjevao temeljne principe građenja. Tako su krovovi u višim krajevima kao i oni pokriveni drvetom, strmiji od onih pod čeremetom i pločom. Plafon je u pravilu ravan, obložen šišetima, a ponegdje ukrašen dašćicama. Manji broj džamija ima specifično rješenje s unutarnjom drvenom kupolom unutar konstrukcije krova. Najčešće je omalterisana i ukrašena po uzoru na kupolne čaršijske džamije.

Osim karakteristika kosog krova, stare džamije se razlikuju prema obliku i materijalu munare. Kamene munare su slične onima kod kupolnih džamija, i u pravilu su prislonjene uz prednji desni ugao, te visinom usklađene s veličinom i značajem džamije. Drugi, znatno brojniji tip munare je građen od drvene građe. Nalazi se u sklopu krovne konstrukcije na desnoj strani. Karakterističan je po zatvorenoj šrefi. Ovaj tip drvene munare dominira centralnom i istočnom Bosnom, dok su u zapadnim krajevima radije građene drvene imitacije kamenih prislonjenih munara. Za razliku od poznatijih, naročito kupolnih džamija koje su podignute kada je Osmanska carevina bila na vrhuncu moći, dakle u 15. i 16. stoljeću, skromnije mahalske i seoske džamije su građene i obnavljane sve do kraja osmanske vladavine.

Džamije s kamenom munarom

Stare džamije s kosim krovom i kamenom munarom u znatnoj mjeri slijede koncept kupolnih džamija. Širina unutrašnjeg prostora obično je ograničena konstruktivnim rasponom stropa, i krova pa rijetko prelazi desetak metara. Tradicionalni četverovodni krov zajedno pokriva unutrašnjost i ulazni trijem. Na trijemu se nalazi od šest do deset drvenih stubova, zavisno od veličine džamije, koji pridržavaju prednji dio krova iznad trijema (Sl. 1).

¹⁰ Šejh Sejfudin Kemura, "Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe", *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1911.



Slika 1: Tipični tlocrt džamije s četverovodnim krovom i kamenom munarom (crtež: autor)

Za razliku od drvenih, rjeđe se susreću trijemovi sa stubovima od kamena. Zidane munare potkrovnih džamija su poput onih u kupolnim džamijama, iako se mogu razlikovati po proporcijama i detaljima. Jedna munara u pravilu stoji na desnoj strani, bliže zapadnom uglu. Ako se postavi na lijevo, onda je to učinjeno iz opravdanih razloga. Zidana munara se uzdiže od masivnog postolja (čup) koji se proteže do temelja duboko u zemlji. Stabla munare je poligonalnog presjeka do pod šerefe. Iznad šerefe je suženo okno (kaca) s malim lučnim vratima. Na vrhu se nalazi šiljasti kupasti krov koji je pokriven olovom, a u Hercegovini kamenom. Na vrhu se uočava kopljje sa tri ili pet metalnih lopti (jabuka). Ovaj tip džamije ima porijeklo u najranijim osmanskim džamijama, a dalje se razvijao kroz stoljeća i postao prepoznatljiv simbol osmanske tradicije kako u Anadoliji tako i Balkanu.¹¹

Uz sjeverozapadni zid obično se nalazi drveni mahfil, iako je bilo slučajeva u kojima su izgrađena alternativna rješenja, kao što je ugaoni mahfil ili mahfil uz dvije ili čak tri strane. Mihrab je oblikovan kao poligonalna ili kružna niša uokvirena pravokutnim portalom koji blago strši iz ravni zida. Nivo dekoracije

11 Aptullah Kuran, *The Mosque in Early...*, str. 30–31.

varira; većina džamija ima polihromne ukrase, dok su one bogatije ukrašene rezbarenim kamenom. Minber je tipično napravljen od ornamentiranog drveta, iako je rezani i klesani kamen rjeđe korišten. Džamije s četverovodnim krovom i kamenom munarom građene su tokom osmanskog perioda i u većem dijelu Bosne i Hercegovine. Ako se analiziraju statistički podaci iz 1933. godine, možemo vidjeti da je tada zabilježeno više od 200 džamija s kosim krovovima i kamenim munarama.¹²

Pored jedinstvenog četverovodnog krova koji natkriva džamiju i trijem, karakterističan je tip džamije s piramidalnim (šatorastim) krovom. Ovakve džamije uvijek imaju kvadratni molitveni prostor čime je naglašen "centralitet" molitvenog prostora (orta yeri). Kvadratični zidani kubus obično sadrži 14 prozorskih otvora, po četiri sa svake strane, osim ulazne strane koja ima samo dva. Piramidalni krov je u Bosni bio pokriven olovom ili šindrom, a u Hercegovini kamenom pločom. Ispred ulaza je drveni trijem iste širine, ali manje visine u odnosu na prethodni tip. Natkriven je zasebnim krovom čije se strehe pružaju na tri strane. Razdvojenost krovnih formi pokazuje harmoničan odnos unutarnjeg i vanjskog natkrivenog prostora, a kamauna munara skladnih proporcija upotpunjuje kompoziciju. Ovaj tip džamije je manje prisutan u odnosu na prethodni tip s jedinstvenim kosim krovom. Neke od džamija s piramidalnim krovom sadrže drvenu kupolu u sastavu konstrukcije krovišta.¹³

Džamije s drvenom munarom

Muslimanska arhitektura u Bosni i Hercegovini je najviše cijenjena zbog svojih monumentalnih građevina. Međutim urbana i ruralna područja sastojala su se od stambenih kuća i drugih skromnih objekata izgrađenih bez umješnih arhitekata. Ako se prođe kroz stambene četvrti (mahale) bosanskih gradova, kasaba i sela, još uvijek se mogu vidjeti manje džamije i mesdžidi koji su opsluživali najbliže stanovništvo. U poređenju s velikim gradskim džamijama, ove male i skladne građevine su nepretenciozne u obliku i proporcijama, a pokazuju autentičnost i sklad s okolicom. Dok se glavne džamije razlikuju po svojim dimenzijama, ukrasima ili visokim minaretima, male mahalske, često nazvane i drvene džamije, privlače pažnju drvenim trijemom ispod četverovodnog krova s drvenom munarom (Sl. 2).

12 Madžida Bećirbegović, *Džamije sa drvenom munarom...*, str. 41.

13 Karakteristični primjeri u Mostaru su: Lakišića džamija, Šarića džamija i Tabačica, zatim Džamija Bajazida II u Nevesinju, Turali-begova džamija u Tuzli te Handanija u Pruscu.



Slika 2: Tipična mahalska džamija s drvenim trijemom i munarom
(Bali-begova džamija na Bistriku) (foto: autor)

Ovakvih jedinstvenih bosanskohercegovačkih džamija u prošlosti je bilo mnogo više. Prema statističkim podacima iz 1933. godine,¹⁴ broj džamija s drvenim munarama (70%) znatno je veći od džamija s kamenim (23%), uključujući i kupolne. U Bosni ih je bilo više (770) nego u Hercegovini (16), pa se može zaključiti da su karakteristične za Bosnu. Džamije sa drvenim munarama gradile su se kontinuirano tokom osmanske vladavine u Bosni i Hercegovini. Možemo pretpostaviti da su najranije džamije imale drvenu munaru, koja je, vjerovatno, zamijenjena kamenom prilikom nekih kasnijih popravki. Prema Handžiću,¹⁵ Osmanlije su ubrzo nakon osvajanja utvrđenih gradova izgradile male džamije za garnizon. Izgrađene su državnim sredstvima i postojale su u Zvorniku, Srebrenici, Teočaku, Sokolu i Srebreniku. Jedna od rijetkih sačuvanih i obnovljenih je džamija na Kušlatu, srednjovjekovnoj utvrdi južno od Zvornika (Sl. 3).

14 Madžida Bećirbegović, *Džamije sa drvenom munarom...*, str. 18–21.

15 Adem Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo, 1975, str. 143.



Slika 3: Džamija na Kušlatu južno od Zvornika (foto: autor)

I danas stoji na visokoj litici s čijeg se vrha pruža pogled na dolinu dvije rijeke. Skoro kvadratne osnove, ova skromna i autentična džamija ima strmi krov pokriven drvenom šindrom iz kojeg proizlazi drvena munara sa zatvorenom galerijom. Oblik i proporcije džamije nedvosmisleno pokazuju tradiciju gradnje na ovim prostorima tokom 15. vijeka.

Osim onih koji su služili garnizonima, osnivači skromnih džamija s drvenim munarama najčešće su bili imućni pojedinci manjeg značaja, neki trgovci, zanatlije, hodže ili šejhovi.¹⁶ Kao i u slučaju drugih značajnih objekata, oni su bili predmet zadužbina. Institucija zadužbine omogućivala je održavanje i popravke. Međutim izvori prihoda u pojedinim slučajevima mogli su pasti, kao što se dešavalo promjenom političkih i ekonomskih prilika, posebno za vrijeme Kraljevine, a potom i socijalističke Jugoslavije. To je bio jedan od razloga za skromno održavanje ovih skromnih objekata, posebno onih građenih od zemljjanog materijala i drveta.

16 Madžida Bećirbegović, *Džamije sa drvenom munarom...*, str. 28.

Izgradnja skromnih mahalskih i seoskih džamija zasnivala se na materijalima dostupnim na mjestima, kao što su drvo, glina i kamen. Krovna konstrukcija sa stropnom konstrukcijom i munarom građena je od grubo tesanog drveta. Prozori, vrata i drugi vidljivi elementi bili su od finog i povremeno ukrašenog drveta. Tradicionalni krovni materijal u Bosni bila je šindra s jednostranim žlijebom. Dobijala se cijepanjem debla fine strukture. Zemljani materijal se najčešće koristio kao opeka od blata (ćerpič) i žbuka od blata. Da bi se povećala odgovarajuća čvrstoća i izdržljivost, usitnjena slama se obično mijesala sa zemljom i vodom. Umjesto blata, kad god je bilo dostupno, upotrebljavana je žbuka sa živim krečnim malterom. Nakon što su se osušili, ožbukani zidovi su okrećeni. Za zidanje zidova i posebno temelja korišten je grubo klesan kamen ili šut.

Za razliku od monumentalnih objekata koje su gradili iskusni majstori, male mahalske džamije uglavnom su gradili domaći ljudi – dunderi (dülger, stolar).¹⁷ Ovi domaći neimari bili su prvenstveno obučeni za stolariju, iako sposobni za druge zanate. Mnogi su uspjeli postaviti planove, dimenzije i proporcije kuća, džamija i drugih manje reprezentativnih objekata.¹⁸ Oni su također usvojili osnovne karakteristike islamskog graditeljstva radeći sa iskusnijim osmanskim majstorima. Vremenom su postavili svoje kanone gradnje, što je rezultiralo jednostavnim i skladno proporcionalnim formama koje su karakteristične za Bosnu.

Rasprostranjenost džamija s drvenim munarama u Bosni karakterizira regionalna raznolikost. Imajući u vidu dostupnost materijala i lokalne tradicije, uočava se razlika u zidanju i krovnom materijalu. Na širokom području srednje Bosne koje je bilo bogato šumama, građene su džamije u cijelosti od drvne građe. Većina je zbog dotrajalosti nestala, a o njihovom postojanju svjedoče rijetki primjeri.¹⁹ Masivni kameni zidovi uobičajeni su na mjestima s obiljem kamena. U sjevernoj Bosni i Posavini zidovi od opeke bili su uobičajeni. Međutim zemljani materijal bio je u upotrebi i po cijeloj srednjoj Bosni. Masivni zidovi od kamenih i ćerpiča su debeli od 60 do 90 cm i ojačani horizontalnim hrastovim gredama (hatulama). Pored ovih materijala, postoje i primjeri zidova od drvenog okvira i

¹⁷ Hamdija Kreševljaković, *Sarajevska čaršija, njeni esnafi i obrti za osmanlijske uprave*, Posebni otisak iz „Narodne starine“, Zagreb, 1927.

¹⁸ Alija Bećić, „Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini“, *Prilozi za Orijentalnu Filologiju*, br. 3–4, Sarajevo, 1953, str. 229–297.

¹⁹ Drvena džamija u Priluku, općina Živinice, prije 1736; drvena džamija u Bužimu, prije 1835.

pletera.²⁰ Kasnije su umjesto drvene šindre preovladavali zakriviljeni crijepljaci (ćeremit), posebno na području Sarajeva i Foče, te glineni crijepljaci u Tuzli i Gradačcu.

Pored upotrebljenog materijala, džamije s drvenim munarama razlikuju se po tlocrtu, ulaznoj jedinici, kao i obliku munare. U srednjoj i istočnoj Bosni, koja predstavlja prostor koji se proteže od rijeke Drine na istoku do Jajca i Banje Luke na zapadu, tipične su džamije s otvorenim drvenim trijemom i munarom sa zatvorenom galerijom. Većinom imaju blago izdužen molitveni prostor, u prosjeku 40 m² do 60 m².²¹ S druge strane, u zapadnoj Bosni od Banje Luke i Jajca do Bihaća i Cazina nalazimo prostranije džamije često duguljastog tlocrta i kao u mnogim slučajevima, zatvorenog predvorja, vjerovatno inspirisane Fet-hijom džamijom, nekadašnjom Gotičkom crkvom u Bihaću. Karakteristične su po znatno višim munarama s otvorenom galerijom nalik na kamene munare.²²

Na osnovu analize većeg broja karakterističnih primjera, uočavaju su razlike u džamijama s drvenom munarom prema obliku ulazne jedinice. Tipične forme imaju jednokatne i dvokatne trijmove, iako su bile prisutne i džamije sa zatvorenim predvorjem ili bez ulazne jedinice. Džamija s drvenom munarom i prizemnim trijemom je osnovni tip, koji je sličan džamijama s četverovodnim krovom i kamenom munarom. U ovisnosti od veličine, trijem sa sofama omeđuje šest do deset drvenih stubova koji podupiru krov. Ovaj tip je uobičajen u centralnoj i istočnoj Bosni.²³ Većina sarajevskih mahalskih džamija iz 15. i 16. stoljeća pripada ovom tipu,²⁴ ali ih ima i u Banjoj Luci, Tešnju, Tuzli, Jajcu, Srebrenici i mnogim drugim mjestima.²⁵

S obzirom na relativno mali kapacitet ovih džamija, potreba za prostorom je djelimično zadovoljena trijemom u dva nivoa. Gornji kat služi kao vanjski mahfil, koji se otvara na tri strane, a u nekim slučajevima je zazidan. Na galeriju

20 Džamija u Ćivama kod Tošića, općina Kalesija.

21 Edin Jahić, "Extended Galleries above the Porch in Two Mosques: Qualitative Analysis of Mosques with Wooden Minaret in Bosnia and Herzegovina", *Heritage and Sustainable Development* 3, br. 2 (July 20, 2021), str. 78–88. <https://doi.org/10.37868/hsd.v3i2.59>.

22 Madžida Bećirbegović, *Džamije sa drvenom munarom...*, str. 125–134, 179–180.

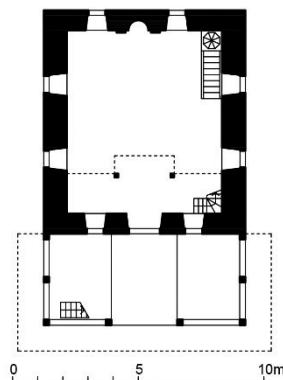
23 Najilustrativniji primjeri su Bali-beg Malkočeva džamija u Sarajevu (1476), Terzibašin mesdžid u Sarajevu (1524), Atik džamija u Fojnici (1551.), Ašik Memi džamija u Sarajevu (1551.), Osman-čehaja džamija u Tuzli (prije 1600.), Abdulah-pašina džamija u Tešnju (17. st.).

24 Vidi: Šejh Sejfudin Kemura, "Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe."

25 Vidi: Alija Bejtić, "Povijest i umjetnost Foče na Drini", *Naše starine III*, Sarajevo, 1956, str. 23–75; Alija Bejtić, "Banja Luka pod turskom vladavinom, arhitektura i teritorijalni razvitak u XVI i XVII vijeku", *Naše starine I*, Sarajevo, 1953, str. 91–116; Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*. Vol. 1–3 (Sarajevo: Sarajevo-Publishing, 1998); Mehmed Mujezinović i Evangelos Dimitrijević, "Džamija u Ustikolini", *Naše starine II*, Sarajevo, 1954, str. 179–186.

se pristupa strmim basamacima direktno sa sofe, ili preko unutarnjeg mahfila. Drvena konstrukcija dvokatnog trijema je nešto složenija, čime se može opravdati manji broj sačuvanih primjera. Ovaj tip se također nalazi u srednjoj i istočnoj Bosni, kao i prethodni. Među najstarijim primjerima džamije s drvenom munarom je stara džamija u Kraljevoj Sutjesci. Na sjeverozapadnoj strani nalazi se trijem u dva nivoa sa stepenicama u desnom uglu. Njegova neobična karakteristika je položaj drvene munare na samom kraju grebena. Džamija je doživjela brojne renovacije, a usput je mijenjala izgled zbog dotrajalosti materijala. Nakon posljednje intervencije dobila je daleko primjereniiji izgled.

Evidentno je da samo tri džamije s drvenom munarom imaju galerije istaknute iznad trijema. U Sarajevu je samo Tabak Hadži Sulejmanova džamija imala galeriju koja je bila isturena na ulaznoj strani.²⁶ To se zna samo iz crteža Josipa Pospišila, dok je današnji izgled rezultat jedne od kasnih intervencija u kojoj je džamija izgubila svoj prvobitni izgled. Slična je situacija i sa dvije džamije u Tuzli, čije galerije izlaze na tri strane.²⁷ Kao i u slučaju Tabak Hadži Sulejmanove džamije, Džindjikske džamije (prije 1600. godine) i Mejdanske (Mejdanske) džamije u Tuzli, svaka je izgubila svoj prvobitni izgled vjerovatno početkom 20. stoljeća. Međutim tokom najnovijih rekonstrukcija, vraćen je predašnji izgled Džindjiskoj 1982. i Mejdanskoj 2005.



Slika 4: Tlocrt mahalske džamije s drvenim trijemom i munarom
(Džindjiska džamija u Tuzli, 17. st.) (crtež: autor)

²⁶ Madžida Bećirbegović. *Džamije sa drvenom munarom...*, str. 168.

²⁷ Edin Jahić, "The Neighbourhood Mosque with Wooden Minaret in Bosnia and Herzegovina from 16th and 17th Century: Four Examples of Restoration in Tuzla Region", *Metu Journal of the Faculty of Architecture* 36, br. 2, 2019. <https://doi.org/10.4305/METUJFA.2019.1.6>.

Džamije bez ulaznog trijema građene su u izuzetnim okolnostima, kao što je nedostatak prostora ili drugi poseban razlog. Tipičan primjer je mala džamija u Kušlatu (prije 1481. godine) koja se nalazi na skočenom prostoru u blizini vrha litice, gdje je prije stajao utvrđeni grad. Dizdareva džamija u Jajcu (1812.) je također podignuta u blizini gradskih zidina i brojnih okolnih kuća, tako da nema okućnicu. Jedna je od jedinstvenih džamija s kamenom kupolom i kosim drvenim krovom, uz Sinan-begovu džamiju u Jajcu. Pretpostavlja se da je nekada imala drvenu munaru. Za razliku od ovih, džamija u starom gradu Šurlić (17. st.), svojim utvrđenim izgledom, ukazuje da je mogla imati i drugu namjenu.²⁸

Neke džamije nemaju otvoren trijem, već imaju zatvoreno predvorje. Širina predvorja jednak je širini džamije, dok je dubina manja. Tu se najčešće nalaze basamaci koji vode na gornji kat. Ovaj tip je karakterističan za zapadnu Bosnu, mada ima slučajeva i na drugim mjestima. S obzirom na pojedinačne slučajevе naknadnog zatvaranja trijemova, teško je sa sigurnošću znati koje su džamije imale trijmove u vrijeme podizanja.²⁹

Status i očuvanje starih džamija

I pored toga što su mnoge nestale u nedavnoj prošlosti, ali i ranije, stare mahalske džamije još uvijek dominiraju brojem i dosljednošću izraza i mjerila, a manje samom arhitekturom i dekoracijom. Nalaze se u mnogim gradskim mahalama, ali i našim selima, pa i izvan naselja. Ponekad i nisu toliko male u smislu kapaciteta koliko nisu monumentalne vanjskim izgledom kao poznatije gradske i čaršijske džamije. Dok monumentalne kupolne građevine nedvosmisleno upućuju na osmansku arhitekturu šesnaestog stoljeća, naše mahalske džamije su prije bosanske nego turske. One su nastale u kontekstu osmanske kulture, ali su oblikovane prema mjerilima našeg čovjeka i umijećem domaćeg tesara i zidara. Kako se vremenom mijenjao karakter naših naselja, tako su i mahalske džamije dobijale, odnosno gubile na značaju. Ponegdje postoji kontinuitet nekoliko stoljeća dok u pojedinim slučajevima skoro da nema džemata koji bi vodio računa o njima. Neke se s vremenom na vrijeme popravljaju i renoviraju, dok pojedine čekaju da se neko pobrine o njima. Njihova vrijednost ne leži toliko u jedinstvenom umjetničkom izrazu i dekoracijama kao što je slučaj, naprimjer, kuopolnih džamija u Mostaru, Počitelju, Maglaju, Travniku, nego više u dosljednoj

28 Madžida Bećirbegović, *Džamije sa drvenom munarom...*, str. 134–136.

29 Takvi primjeri su Fethija džamija u Teočaku (15. st.), Konatur džamija u Travniku (17. st.), stara džamija u Todorovu (1868.) i Zavra džamija u Livnu (prije 1600. godine; obnovljena 1867.).

graditeljsko-zanatskoj umješnosti našeg dundëra te nenametljivoj pojavi u okruženju stambenih kuća i sokaka u prošlosti, a danas nerijetko modernih zgrada i infrastrukture.

Budući da se u mnogim slučajevima radi o džamijama građenim od trošnih materijala, koje su vremenom popravljane i renovirane, i ne ulazeći u to koliko su autentične, nameće se pitanje budućnosti ovih osjetljivih struktura. Jasno je da džamije od čerpiča, maltera i drveta nisu postojane kao masivne građevine od klesanog kamena i olovнog pokrova. Dakle, zahtijevaju održavanje i povremene intervencije, kao što je zamjena pokrova, oluka, obnavljanje i zaštita od Sunca i padavinama izloženih drvenih površina i sl. Sve ovo zahtijeva novčana sredstva koja se ne mogu obezbijediti iz vakufa kao što je to bilo u prošlosti. Danas su to mahom donacije imućnijih pojedinaca i prilozi džematlja. Samo osiguranje novčanih sredstava nije samo po sebi dostatno. Čak i ako se radi o manje vrijednim i nepoznatim građevinama, neophodno je da se osigura stručno i savjesno planiranje i izvođenje i najmanjih radova kako se ne bi narušila ili dalje degradirala njena autentičnost. Nažalost, bilo je slučajeva da su o vrsti, obimu i kvaliteti radova odlučivali nestručni pojedinci – džematlje, murevelije, a ponekad i imami, ne znajući da se raspoloživim sredstvima mogu obaviti intervencije koje će zadržati vrijednosti stare džamije.³⁰



Slika 5: Džindjikska džamija u Tuzli (2016) (foto: autor)

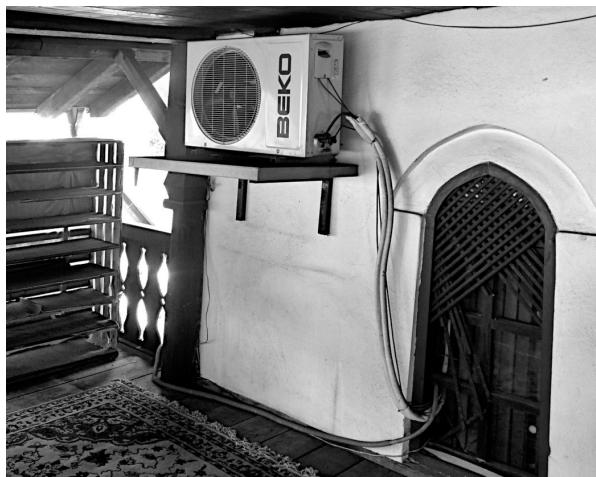


Slika 6: Drvena konstrukcija isturene galerije iznad trijema u Džindjiskoj džamiji (2019) (foto: autor)

³⁰ Poznat mi je slučaj jedne skromne mahalske džamije u Gradačcu koja potječe iz 19. stoljeća. Prilikom njene rekonstrukcije, premda je bio urađen projekt obnove, pojedinci iz odbora za rekonstrukciju su naložili izvođaču da poveća širinu, obrazlažući to da je bila odveć mala. Na taj način joj je narušen prethodni izgled.

Kao primjer uspješne obnove s kraja prošlog stoljeća ukratko spominjem Džindjisku džamiju u Tuzli. Kompletna restauracija je izvršena 1982. godine pod pokroviteljstvom i nadzorom tadašnjeg Republičkog zavoda za zaštitu spomenika. Svi drveni dijelovi su izrađeni stručno i kvalitetno što se i danas može primijetiti (Sl. 5 i 6).

Debeli zidovi od čerpiča su također uspješno sanirani. Od tada je jedino površina od šindre zamijenjen barem u dva navrata. Prije obnove džamija je bila u zapuštenom stanju. Njen izgled nije sasvim odgovarao originalnom ili barem ranijem stanju. Zahvaljujući starijim fotografijama i skici iz vremena austro-garske uprave, vraćen joj je ako ne autentičan, a onda barem primjereniji izgled koji svjedoči o arhitekturi drvenih džamija u tuzlanskoj regiji. U posljednjih nekoliko decenija obnovljeno je više zapuštenih, oštećenih ili ruševnih džamija koje svjedoče o mogućnostima, ali i kompleksnim problemima obnove i restauracije.³¹ Pored toga, neke manje poznate starije džamije u ruralnim krajevima zavređuju pažnju i trebaju da se sačuvaju od daljnog propadanja.³²



Slika 7: Klima uređaj na galeriji džamije (foto: autor)

Očuvanje naših starih džamija prate mnoge nezaobilazne promjene koje namreću viši standard života pa i korištenja naših džamija. Do prije nekoliko decenija nije se razmišljalo o podnom zagrijavanju a da ne govorimo o klimatizaciji

31 Primjeri su džamija u selu Džebari kod Živinica, Atik džamija u Ćivama kod Tošića, Mejdanska džamija u Tuzli, džamija u Kraljevoj Sutjesci, Bakarevića džamija na Bistriku i druge.

32 Među njima su džamije u selima Tarevo i Tuholj, u općini Kladanj, te džamija u Orahovici kod Zenice.

u ljetnim mjesecima. Međutim sada je oboje postalo normalno u svim novijim džamijama, a uvodi se i u neke stare. Tehnološki napredak doprinosi višem komforu, ali ponekad nameće probleme za koje nerijetko ne nalazimo adekvatna rješenja (Sl. 7).

Razmatranje dizajna novih džamija

U posljednjih nekoliko decenija svjedoci smo izraženog trenda izgradnje novih džamija, kako na lokacijama nekadašnjih, porušenih ili dotrajalih, tako i na mjestima gdje ranije nisu postojale. Podižu se podjednako u ruralnim i prigradskim naseljima, ali i zakrčenim urbanim zonama. Manji broj služi kao centralne gradske džamije, dok su većinom namijenjene užim gradskim zonama ili seoskim naseljima. Za razliku od historijskih džamija koje su u prošlosti uveliko određivale budući razvoj mahale i čaršije, današnje džamije nerijetko zauzimaju preostale prostore, ponekad stisnute između visokih zgrada ili tik uz prometne saobraćajnice. Izgradnja se obično finansira doprinosima iz privatnih i poslovnih prihoda, a ponekad i velikodušnim inostranim donacijama. Arhitektonska rješenja pojedinih novijih džamija mogu da izazovu oprečna mišljenja, od jednodušnog odravaranja do energičnog protivljenja, ali često i potpune ravnodušnosti. Ako se pojma "lijepo džamije" može prepustiti subjektivnom razumijevanju pojedinca, pitanje odgovarajućeg arhitektonskog pristupa projektovanju džamije trebalo bi da se tiče svakog školovanog arhitekte. Osim odgovornosti projektanta, često presudnu ulogu u izboru rješenja nove džamija ima investitor, bilo da se radi o pojedincu, zajednici ili instituciji.

Arhitektura džamije u Bosni i Hercegovini nalazi svoje ishodište i konceptualizaciju u domenu četverostoljetne osmanske tradicije. Tokom sedme i osme decenije 20. stoljeća, u razdoblju socijalističke Jugoslavije javljaju se ideje o novim džamijama, uglavnom kao rezultat potrebe za zamjenama dotrajalih i ruševnih. U tih pedesetak godina poimanje arhitekture džamije od strane vjernika, uleme, kao i samih stručnjaka prilično je heterogeno, ali ipak, reklo bi se skoro dijametralno suprotno. Na jednoj strani je velik broj onih koji džamiju vide kao imitaciju starih džamija s kupolama i vitkim munarama, dok neznatan broj prihvata savremena i moderna rješenja. U skladu s tim, argumentiram da nove džamije trebaju da budu rezultat savremenog arhitektonskog pristupa, a nikako imitacija niti bilo kakvo oponašanje tradicionalnih uzora, ma koliko nam bili emotivno bliski i kulturološki prepoznatljivi. Dilema oko stila primjenjenog današnjoj džamiji pobuđuje visok stupanj polemike na svim meridijanima. Na

osnovu većeg broja analiziranih primjera iz cijelog svijeta možemo sa sigurnošću reći da raznolikost pristupa potvrđuje svu kompleksnost, ali i aktuelnost pitanja. U tom smislu pitanje na koje bi trebalo dati odgovor glasi: Kakav arhitektonski pristup oblikovanju džamije najdosljednije oslikava naše vrijeme?

Neosporno se dā tvrditi da je današnje shvatanje arhitekture džamije od strane arhitekata, ali i svih drugih zainteresiranih za ovu temu, prilično kompleksno. Jedni zastupaju mišljenje da arhitektura džamije treba da slijedi historijske koncepte, dok drugi opet vide džamiju kao modernu građevinu dosljedno "očišćenu" od prošlosti. Ova dva krajnja stajališta često sadržavaju različite varijacije. U rješavanju jednog ovakvog zadatka skoro svi uspijevaju zadovoljiti određene formalne uvjete: prostor, kiblu, mihrab, minber, ritualno pranje. Ostaje pitanje arhitektonskog izraza i smisla islamskog molitvenog prostora, odnosno šta on pobuđuje kod korisnika, a zatim i kod običnih promatrača. U svakom slučaju, arhitekti bi trebali da imaju temeljno znanje o duhovnim i historijskim odrednicama problema savremenog dizajna džamije. U tom smislu, francuski filozof i mislilac Muhammed Arkoun smatra da je: "...očigledna činjenica da mnogi vođeci arhitekti koji ozbiljno pokušavaju graditi džamije u 'duhu islama' nemaju niti minimum historijskog razumijevanja ovog složenog koncepta (duh islama) (preveo autor)." ³³

Modernizam u arhitekturi se često poistovjećuje s internacionalnim stilom. Međutim moderno nije isključivo vezano za univerzalne oblikovne principe internacionalizma. Moderno u arhitektonskom izrazu je sve što je inovativno u datom trenutku i prostoru. U islamskoj arhitekturi prošlosti modernizacija se javlja kroz uvođenje novih principa i oblika s ciljem rješavanja novih zahtjeva društva, prostora i vremena. Da nije tako, islamska civilizacija ne bi dosegla visok stepen razvoja na svim poljima ljudske misli i djelovanja. Sam pojam modernizacije nije stran kulturi islama. "Kur'an je uveo, naprimjer, ogromnu modernizaciju u sve nivoe egzistencije arabljanskog društva na početku 7. stoljeća. ...i ova modernizacija je također postala islamskom tradicijom (preveo autor)." ³⁴ Dakle, ne postoji nikakva religijska odredba koja bi onemogućila inoviranje životnih tokova i favorizirala zadržavanje prošlosti. Otpor koji u nekim sredinama postoji prema modernom izgledu džamije protivi se internacionalizmu eksplicitno,

33 Mohammed Arkoun, "Spirituality and Architecture", u: *Architecture Beyond Architecture*, eds. Cynthia C. Davidson & Ismail Serageldin, Academy Editions, London, 1995, str. 18.

34 Mohammed Arkoun, "Islamic Culture, Modernity, Architecture", u: *Architectural Education in the Islamic World*, ed. Ahmet Evin, Concept Media/Aga Khan Award for Architecture, Singapore, 1986, str. 16.

a ne modernizmu direktno. Inovativna rješenja ne treba shvatiti apriorno kao prihvatanje zapadnih modela i vrijednosti. Ako su napredne tehnologije i moderni izraz općenito prihvaćeni u većini muslimanskih društava i primjenjuju se kod gradnje aerodroma, poslovnih, rezidencijalnih i drugih zgrada, onda nema razloga nijihovom zanemarivanju kad je u pitanju arhitektura džamije. Uz postavljenu Khanovu dilemu: "...da li zgrade shvatati kao tradicionalne ili moderne na način kako izgledaju ili na način kako su proizvedene? (preveo autor)"³⁵, trebamo imati na umu da kod projektovanja savremenih džamija nije presudna tehnologija, nego arhitektonski izraz.

Broj moderno oblikovanih džamija u Bosni i Hercegovini je srazmerno mali u odnosu na ukupan broj koji je nastao od zadnjih decenija prošlog stoljeća do danas. One su uglavnom rezultat shvatanja arhitekata, a rjeđe izričitih zahtjeva investitora. Pa ipak, pokušaji gradnje savremenim oblikovnim izrazom ne rezultiraju uvijek uspjelim rješenjima. Dok pojedini arhitekti uspješno sublimiraju savremena oblikovna i tehnička rješenja s islamskim principima i shvatanjima uređenja prostora, drugi opet ne posjeduju neophodne vještine i senzibilitet, te radije eksperimentišu s vlastitim modernističkim kreacijama. Najbolje rezultate pak postižu oni koji uspješno integrišu regionalne vrijednosti kad je to moguće jer time još ističu i specifičnost mjesta. Međutim postoje i slučajevi u kojima su investitori sugerisali rješenja. Ovdje je karakteristično nekoliko džamija stranih donatora koji su sugerisali njenu arhitekturu ili čak odredili svog arhitektu. Ovakva rješenja potpuno ignoriraju kontekst u kojem su izgradene.

Nasuprot modernog shvatanja rašireno je kompleksno stajalište o tradicionalnom izrazu kao jedinom ispravnom načinu iskazivanja arhitekture džamije. Zagovornici ovog stava smatraju da džamija može biti prepoznatljiva i prihvaćena jedino uz primjenu tradicionalnog jezika slavne prošlosti. Tu se uočavaju razlike u pogledu interpretacije tradicionalnih motiva, od ekstenzivnog do fragmentarnog, kreativnog ili konvencionalnog, pseudostilskog ili slobodnog. Među njima postoje i pojedini arhitekti koji pokušavaju stvoriti sintezu "starog i novog". Takav stav rijetko rezultira uspjelim rješenjima. Kad je u pitanju primjena tradicionalnih koncepata i oblika, trebamo biti svjesni da gradnja u stilovima prošlosti samo izuzetno može naći opravdanje. Imitiranje historijskih modela predstavlja prilično raširen trend u skoro svim muslimanskim sredinama, pa tako i u Bosni i Hercegovini. Ovakav put do savremenog izraza predstavlja

³⁵ Hassan Uddin Khan, "Meaning in Tradition Today: An Approach to Architectural Criticism", u: *Criticism in Architecture*, ed. Robert Powell, Concept Media/Aga Khan Award for Architecture, Singapore, 1989, str. 57.

nelogičan način iskazivanja sadašnjeg trenutka. Današnja gradnja sutra će postati gradnjom prošlosti. U tom smislu, džamija građena u jednom od historijskih stilova, bilo da se radi o uspjeloj interpretaciji ili pak eklektičkoj kreaciji, neće moći predstavljati izraz vremena u kojem je nastala. Tako je moguće da će se kod budućih generacija javljati i zablude u pogledu vremena nastanka.

Zaključak

Današnja džamija svojim izgledom, funkcijom i konstrukcijama treba da izražava vrijeme u kojem živimo. Na taj način će svojim kontrastom u odnosu na historijske spomenike – stare džamije, još više istaknuti i izuzetne vrijednosti naše graditeljske prošlosti. Savremeni arhitektonski pristup podrazumijeva primjenu aktualnih funkcionalnih, oblikovnih, konstruktivnih, tehnoloških i izražajnih principa i rješenja. Ovakvim pristupom, uz uvažavanje univerzalnih islamskih vrijednosti moguće je proizvesti arhitektonski izraz koji jasno oslikava vrijeme u kojem je bosanskohercegovačka džamija nastala.

Literatura

- Ali, Wijdan, "The Status of Islamic Art in the Twentieth Century", *Muqarnas*, br. 9, 1992.
- Arkoun, Muhammed, "Islam, Urbanism and Human Existence Today", u: *Architecture as Symbol and Self-Identity*, ured. Jonathan G. Katz. Philadelphia: Aga Khan Award for Architecture, 1980.
- Arkoun, Muhammed, "Building and Meaning in the Islamic World", *Mimar*, br. 8, 1983.
- Arkoun, Muhammed, "Islamic Culture, Modernity, Architecture", u: *Architectural Education in the Islamic World*, ured. Ahmet Evin, Concept Media/Aga Khan Award for Architecture, Singapore, 1986.
- Arkoun, Muhammed, "Spirituality and Architecture", u: *Architecture Beyond Architecture*, ured. Cynthia C. Davidson & Ismail Serageldin, Academy Editions, London, 1995.
- Ayverdi, Ekrem Hakki, *Avrupa'da Osmanlı Mimarı Eserleri*, 2 CİLD 3. KİTAB Yugoslavia, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul, 1981.
- Bećirbegović, Madžida, *Džamije sa drvenim munarama u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1990.
- Bejtić, Alija, "Povijest i umjetnost Foče na Drini", *Naše starine III*, Sarajevo, 1956, str. 23–75.
- Bejtić, Alija, "Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 3–4, Sarajevo, 1953, str. 229–97.
- Bejtić, Alija, "Banja Luka pod turskom vladavinom, Arhitektura i teritorijalni razvitak u XVI i XVII vijeku", *Naše starine I*, Sarajevo, 1953, str. 91–116.
- Fethi, Ihsan, "The Mosque Today", u: *Architecture in Continuity*, ured. Sherban Cantacuzino, Aperture, New York, 1985.
- Frishman, Martin, Hassan-uddin Khan, & Mohammad Al-Asad, *The Mosque: History, Architectural Development & Regional diversity*, Thames and Hudson, London, 1994.

- Handžić, Adem, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo, 1975.
- Jahić, Edin, "The Neighbourhood Mosque with Wooden Minaret in Bosnia and Herzegovina from 16th and 17th Century: Four Examples of Restoration in Tuzla Region", *METU Journal of the Faculty of Architecture* 36, br. 2, 2019. <https://doi.org/10.4305/METU.JFA.2019.1.6>.
- Jahić, Edin, "Extended Galleries above the Porch in Two Mosques: Qualitative Analysis of Mosques with Wooden Minaret in Bosnia and Herzegovina." *Heritage and Sustainable Development* 3, br. 2, 2021, str. 78–88. <https://doi.org/10.37868/hsd.v3i2.59>.
- Kemura, šejh Sejfudin, "Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe", *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1911.
- Khan, Hasan-Uddin, "The Architecture of the Mosque, an Overview and Design Directions", u: *Expressions of Islam in Buildings*, ured. Hayat Salam, Concept Media/The Aga Khan Award for Architecture, Singapore, 1990.
- Kuran, Aptullah, *The Mosque in Early Ottoman Architecture*, University of Chicago Press, Chicago, 1968.
- Mujezinović, Mehmed, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, vol. 1–3, Sarajevo - Publishing, Sarajevo, 1998.
- Mujezinović, Mehmed, & Evangelos Dimitrijević, "Džamija u Ustikolini", *Naše starine II*, Sarajevo, 1954, str. 179–86.
- Zlatar, Behija, "Uticaj primorskih majstora na izgradnju nekih objekata u Bosni i Hercegovini u osmansko doba", *Znakovi vremena* 6, br. 20, Sarajevo, 2003, str. 68–71.

Autentična dekoracija enterijera bosanskohercegovačkih džamija

HARIS DERVIŠEVIĆ

Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu

Uvod

Autentičnost označava nešto što je izvorno, jedinstveno i iskonsko. U kontekstu arhitekture, pojam autentičnosti odnosi se na specifične karakteristike koje potvrđuju da je određeni arhitektonski fenomen čvrsto povezan s određenim prostorom, vremenom i mjestom. Razumijevanje autentičnosti igra ključnu ulogu u ispravnom prepoznavanju, vrednovanju i očuvanju kulturne i umjetničke baštine. Definiranje autentičnosti postaje posebno bitno za shvaćanje kulture u njenom bogatstvu i pluralitetu, kao i na užem prostoru kakav je za primjer Bosna i Hercegovina. Prema *Pravilniku o kriterijima vrednovanja, podjeli i kategorizaciji nacionalnih spomenika* Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine jedno od suštinskih svojstava nacionalnog spomenika jeste njegova "autentičnost", odnosno "stanje autentičnosti".¹ U istom *Pravilniku* se navodi da su nacionalni spomenici od izuzetnog značaja, velikog značaja, odnosno značajni za Bosnu i Hercegovinu oni koji "posjeduju visok stepen

¹ "Pravilnik o kriterijima vrednovanja, podjeli i kategorizaciji nacionalnih spomenika", broj 11-2.14-40/19-13 od 29. novembar 2019. godine, (Službeni glasnik Bosne i Hercegovine, broj 82/19)

autentičnosti (minimalno dva atributa autentičnosti) i integriteta (minimalno dva atributa integriteta).²

Kada je riječ o džamijama u Bosni i Hercegovini, od kojih su brojne proglašene za nacionalne spomenike, u javnosti se često naglašava njihova autentičnost, iako se rijetko precizira što se točno pod tim podrazumijeva. Nerijetko se aludira da su to džamije nastale tokom osmanskog perioda. Unatoč percepciji da je problem definisanja autentičnosti bosanskohercegovačkih džamija riješen, ova konstatacija može biti generalizirana. Od sredine 15. stoljeća do 1878. godine, kada je Bosna i Hercegovina bila dijelom Osmanske države, u osmanskoj arhitekturi smjenjivali su se različiti stilovi koji su vidljivi kroz promjene forme, oblika i ukrašavanja džamija. Stoga, za dublje razumijevanje fundamentalnih estetskih načela koja se prepoznaju kao autentična i autohtona u bosanskohercegovačkim džamijama, ključno je poznavanje historije razvoja osmanskih džamija u Istanbulu. S druge strane, nužno je razumjeti kako su ta estetska načela bila primjenjivana u bosanskohercegovačkim džamijama. Ovaj odnos između Istanbula kao političke i kulturne prijestolnice Osmanske države te Bosne i Hercegovine kao njene najzapadnije pokrajine može se analizirati kroz teoriju centra i periferije.³ U tom kontekstu, periferija se uvijek u većoj ili maloj mjeri ogledala kroz estetska gibanja prijestolnice. Sposobnost Bosne i Hercegovine da asimilira, re-interpretira i prilagodi estetske utjecaje Istanbula u svoj kontekst doprinijela je formiranju autentičnosti koja se ogleda u bosanskohercegovačkim džamijama. Ova dinamika odražava se ne samo u strukturalnim karakteristikama džamija već i u načinu primjene estetskih načela, stvarajući jedinstvenu i autentičnu kulturnu baštinu koja je prepoznatljiva unutar specifičnog prostora i vremena.

Prema podacima *Statistike džamija iz 1933. godine*,⁴ u Bosni i Hercegovini je evidentirano postojanje čak 1120 džamija, od kojih je većina izgrađena tokom osmanskog razdoblja. Iako se ovaj broj na prvi pogled čini impozantnim, zanimljiva usporedba ukazuje da je samo Sarajevo na početku 18. stoljeća brojalo preko stotinu džamija.⁵ Tipološki gledano, svaka džamija iz osmanskom raz-

2 Ibid.

3 Maximilian Hartmuth, "The History of Centre-Periphery Relations as a History of Style in Ottoman Provincial Architecture", u: Maximilian Hartmuth (ur.), *Centres and Peripheries in Ottoman Architecture Rediscovering a Balkan Heritage*, Cultural Heritage without Borders, Sarajevo, 2012, str. 18–29.

4 "Statistika džamija", *Glasnik Vrhovnog vjerskog starještinstva IVZ*, god. I, br. 7, Beograd, 1933, str. 52–55.

5 Zejnil Fajić, "Stanje sakralnih i prosvjetnih objekata u Sarajevu razorenih za vrijeme provale Eugena Savojskog", *Analji Gazi Husrev-begove biblioteke*, vol. VII–VIII, Sarajevo, 1982, str. 89–109.

doblja u Bosni i Hercegovini može se klasificirati u jednu od tri grupe: džamije s kupolom, džamije s četverovodnim krovom i kamenom munarom te džamije s četverovodnim krovom i drvenom munarom. Ipak, izazov leži u pokušaju pružanja precizne definicije bosanskohercegovačkih džamija iz osmanskog razdoblja, čija se estetika često smatra aksiomatskom. U nastojanju da otkrijemo suštinske karakteristike ovih džamija, posegnut ćemo za tekstom "Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini" Alije Bejtića. Opisujući ključne arhitekton-ske značajke bosanskohercegovačkih džamija, autor naglašava da ih "karakterizira centralini prostor [...], u sredini prednjeg zida tog prostora je mihrab [...], "u desnom prednjem uglu je minbera ili, tačnije, minber [...] , uz lijevi pobočni zid je čurs [...], a pozadi prostora je duž čitave širine [...] mahfil ili musandara [...]"⁶. Ovaj opis precizno ilustrira temeljne elemente koji čine jedinstvenu arhitektonsku kompoziciju bosanskohercegovačkih džamija iz osmanskog perioda. Centralnost mihraba, postavljena simetrično u prostoru, zajedno s minberom, čursom i mahfilom, stvara harmoničnu ravnotežu koja definira estetiku bosanskohercegovačke džamije.

Nakon što smo stvorili sliku osnovnih karakteristika autohtonih bosanskohercegovačkih džamija, koje podrazumijevamo kao one izgrađene tokom osmanskog razdoblja, sada ćemo se usredotočiti na njihov enterijer.

Smatramo da enterijer bosanskohercegovačkih džamija, kao odraz bosanskog duha (*genius loci bosnensis*), također posjeduje jedinstvene elemente koji ga čine prepoznatljivim. Prilikom promatranja enterijera bosanskohercegovačkih džamija, susrećemo se s bogatstvom simbolike i estetike koja odražava duboke kulturne i duhovne vrijednosti ovoga prostora. Mihrab, kao centralna tačka džamije, nije samo arhitektonski element već i simbolički fokus koji usmjerava pažnju vjernika prema pravcu Meke. Uz to, minber, postavljen u desnom prednjem uglu, ne samo da služi kao propovjedaonica već ima i svoju simboličku važnost u obavljanju vjerskih obreda. Sve ove komponente zajedno stvaraju harmoničnu cjelinu koja odražava ne samo arhitektonsku izvrsnost već i duhovnu dubinu. Enterijer bosanskohercegovačkih džamija tako postaje prostranstvo gdje se isprepliću simbolika i estetika, stvarajući jedinstveni identitet.

⁶ Alija Bejtić, "Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, vol. III–IV, Sarajevo, 1952, str. 229–297, 244.

Kaligrafski ciklus

Kaligrafska dekoracija ili kaligrafski ciklus je neizostavan element džamije. Osim očitih vizualnih kvaliteta, kaligrafija nosi duboku i kompleksnu simboliku. Ona nije samo estetski ukras, već je, kako neki tumače, "vizualno utjelovljenje kristalizacije duhovnih stvarnosti (al-haqā'iq) sadržanih u islamskoj objavi".⁷ Kaligrafija se veže i za primordialni narativ, jer prema jednom svetom predanju Allah, dž.s., prvo je stvorio pero i naredio mu da piše.⁸ Ova povezanost s početkom stvaranja, sa samim činom pisanja, dodatno naglašava važnost kaligrafije u islamskoj tradiciji i njen poseban status u svetom prostoru džamije. Svaki element kaligrafskog ciklusa u bosanskohercegovačkim džamijama nosi duboko ukorijenjene vrijednosti i duhovno značenje. Svaki simbol, svaka krivulja, ima svoje mjesto u stvaranju atmosfere koja potiče kontemplaciju, molitvu i duhovno uzdizanje. Prisutnost kaligrafije ne ograničava se samo na estetsku dimenziju, ona zapravo postaje most između materijalnog i duhovnog svijeta, pružajući vjernicima vizualni podsjetnik na ljepotu samoga Boga. Uzimajući u obzir ne samo njen vizualni dojam već i dublje značenje koje nosi, kaligrafija u bosanskohercegovačkim džamijama postaje jezik duše, prožimajući svaki kutak svetog prostora.

Iako unutrašnjost džamija ne prati strogo definisan kanon rasporeda i odbira teksta, tradicija je utvrdila smjernice koje se često prate. Analizom osmanskih džamija i škrtih historijskih izvora možemo otkriti koji su tekstovi i kaligrafski stilovi ispisivani na određenim dijelovima džamije. Posebno važan uvid pruža dokument datiran u 1885. godinu, koji sadrži raspored kaligrafskog ciklusa za Gazi Husrev-begovu džamiju. Riječ je o skicama rasporeda kaligrafskog ciklusa za Gazi Husrev-begovu džamiju koje je načinio hadži hafiz Husejin Rakim-efendija Islamović, jedan od najznačajnijih bošnjačkih kaligrafa druge polovine 19. stoljeća.⁹ Tokom obnove Gazi Husrev-begove džamije 1884. i 1885. godine, Rakim-ef. Islamović je dobio zadatak da osmisli kaligrafski ciklus za džamiju. Prije nego što je krenuo s ispisivanjem kaligrafije u enterijeru džamije, detaljno je planirao raspored, precizirajući koji tekst treba biti isписан, kojim stilom kaligrafskog pisma i na kojem mjestu.¹⁰ Iako su originalne skice

7 Seyyed Hossein Nasr, *Islamska umjetnost i duhovnost*, Lingua Patria, Sarajevo, 2005, str. 30.

8 Redžeb Ibn el-Hanbeli, *Poslanikov savjet: Ibn-Abbasu: (Komentar hadisa: "Čuvaj Allaha – Čuvat će Te")*, Sarajevo, 2007, str. 66.

9 H. Mehmed Handžić, "H. Hfz. Husein Rakim ef. Islamović (glasoviti kaligraf arapskog pisma)", *Novi Behar*, br. 20/21, Sarajevo, 1938/39, str. 237–238.

10 Haris Dervišević, "Kaligrafija Gazi Husrev-begove džamije u Sarajevu (1885–2002)", *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu* (historija, historija umjetnosti, arheologija), vol. XVI/2, Filozofski fakultet, Sarajevo, 2012, str. 269–284.

izgubljene, sačuvane su kao reprodukcija, pružajući uvid u kanon kaligrafskog teksta koji je slijedio Islamović.¹¹ Zanimljivo je primijetiti da, iako su skice bile namijenjene najvećoj bosanskoj osmanskoj džamiji, principi koje je uspostavio Islamović prepoznaju se i u džamijama manjih dimenzija. Ovaj dokument iz 1885. godine predstavlja rijedak izvor koji omogućuje dublje razumijevanje rasporeda kaligrafskih elemenata u džamijama toga vremena. Nažalost, gubitak originalnih skica otežava detaljniju analizu, ali reprodukcije pružaju vrijedan uvid u ovu problematiku.

Pored kaligrafskih skica za Gazi Husrev-begovu džamiju, usporedba s očuvanim primjerima kaligrafije u drugim džamijama pruža dodatne uvide u estetiku i raspored kaligrafskih elemenata u bosanskohercegovačkim džamijama. Na zidu okrenutom prema Meki, običaj je da se ispisuju imena Allaha, dž.š., i Muhammeda, a.s. Ime *Allah* nalazi se na desnoj strani u odnosu na mihrab, dok je ime *Muhammed* na lijevoj strani. Ovaj raspored ima simboličko značenje, potencirajući važnost prvog načela islama – da nema boga osim Allaha i da je Muhammed Božiji poslanik. Ostali zidovi unutar džamije rezervirani su za imena četverice pravovjernih halifa (el-hulefā' er-rāšidūn) – Ebu Bekra, Osmana, Omere i Aliju. Imena *Ebu Bekra* i *Osmana* ispisuju se na jugozapadnom zidu molitvenog prostora, postavljena tako da *Ebu Bekr* bude bliže minberu, a *Osman* bliže ulazu u džamiju. Na sjeveroistočnom zidu molitvenog prostora nalaze se imena halife *Omera* i *Alije*, s time da je ime *Omera* bliže mihrabu, a ime *Alije* bliže ulazu. Imena dvojice unuka Muhammeda, a.s., *Hasana* i *Husejna*, također su često kaligrafski ispisana na zidu suprotnom od smjera Mekke. Značajno je napomenuti da su sva navedena imena obično pisana dželi sulus pismom. Prisutnost kaligrafskog ispisa ovih imena dodatno doprinosi estetskom dojmu, bilo da su direktno napisana na zidu (Gazi Husrev-begova džamija, Sarajevo) ili kao levhe, uokvirene i postavljene na tradicionalno određenim mjestima (Mišćina džamija, Sarajevo) ili u obliku kaligrafske štukodekoracije (Milošnik džamija, Livno).

Slijedeњem višestoljetne prakse prisustva spomenutih imena u unutrašnjosti džamije musliman Bosne i Hercegovine potvrđuju pripadnost muslimanskoj zajednici u njenom totalitetu, poznatom kao ummet. Svako ispisano ime predstavljalo je simbolički most između vjernika i njihovih prethodnika, prenosivši osjećaj povezanosti s islamskom tradicijom. Međutim u savremenim džamijama primjećuje se odstupanje od ovog pristupa, jer su u nekim slučajevima

¹¹ Mehmed Mujezinović, "Diplome kaligrafa Islamovića u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu", *Analji Gazi Husrev-begove biblioteke*, vol. I, Sarajevo, 1972, str. 91–94.

izostavljena imena pravovjernih halifa, unuka Poslanika, a.s., i samog Muhammeda, a.s. Ovaj prekid s tradicijom može se, između ostalog, tumačiti utemeljenjem na puritanističkom shvaćanju koje naglašava da bi unutrašnjost džamije trebala biti jednostavna i rezervisana samo za ime Uzvišenog Allaha, dž.š. Drugi mogući razlog ovakvih izostanaka može proistekti iz nedovoljnog poznavanja arhitekata s važnošću kaligrafije i njenog rasporeda unutar džamije.

U unutrašnjosti bosanskohercegovačkih džamija osim navedenih imena, nalaze se levhe okačene na zidovima.

U bosanskohercegovačkim džamijama, često se susreću levhe koje sadrže kaligrafski ispisane ajete ili kraće sure, kao Ajetul-Kursija, El-Ihlās, El-Felek i En-Nās. Povremeno se može pronaći uokvirena levha s ispisom cijelog teksta Kur'ana ili s 99 Božjih lijepih imena. Zadnje dvije vrste levhi često su proizvedene štampom.

Potkupolne džamije, iako njihov broj nije velik, predstavljaju poseban izazov za umjetnike, posebno u kontekstu ukrašavanja kupola kaligrafskim tekstrom. Kupola u arhitekturi džamija ima naglašenu simboliku, predstavljajući mjesto susreta između ovozemaljskog i Apsoluta. Tokom osmanskog razdoblja, u Bosni i Hercegovini je sagrađeno svega 36 potkupolnih džamija.¹² Kaligrafi su imali zadatku odabrati dijelove Kur'ana koji se odnose na Uzvišenog Allaha kako bi ukrasili unutrašnjost kupola, primjerice, u Aladži džamiji u Foči i Carevoj džamiji u Sarajevu, u kupolama su ispisana Allahova lijepa imena, Ferhadija džamija u Sarajevu ukršena je surom El-Ihlās, dok se u kupoli Karadžoz-begove džamije u Mostaru nalazi Ajetun-Nur, i tako dalje. Ovi odabrani dijelovi iz Kur'ana ne samo da dodaju estetsku vrijednost već i duboko ukorjenjuju duhovni karakter džamija u islamskom kontekstu.

Mihrab

Mihrab, kao neizostavan element svake džamije i mesdžida, čini srce molitvenog prostora i ima ključnu ulogu u islamskoj arhitekturi, kako ističe Madžida Bećirbegović u svojoj studiji o džamijama s drvenom munarom.¹³ Ona je dodatno istražila i klasificirala različite tipove mihraba prisutnih u džamijama, te ih je na osnovu oblika i dekoracije razvrstala u šest različitih grupa, pružajući dublje razumijevanje njihove estetike: mihrabi bez ukrasa, mihrabi s prizmatičnim

12 Madžida Bećirbegović, *Džamije sa drvenom munarom u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1990, str. 37.

13 Madžida Bećirbegović, *Džamije sa drvenom munarom...*, str. 146.

ukrasima, mihrabi s ukrasima u vidu trouglastih oblika, mihrabi s ukrasima u vidu niša, mihrabi sa specifičnim ukrasima i mihrabi sa ukrasima u vidu stalktita. Nepisano pravilo sugerira da središnje gradske džamije često posjeduju mihrabe koji se estetikom, proporcijama i dekoracijom izdvajaju u odnosu na one izvan uže gradske jezgre. Ova raznolikost oblika i ukrasa mihraba postaje očigledna prilikom analize primjera koje autorica navodi, a također se proširuje promatranjem drugih džamija širom Bosne i Hercegovine. Unatoč raznovrsnosti, jedna konstanta ostaje prisutna – princip udubljenja ili niše, koji se zadržava kao temeljni element mihraba.

U naporu da produbimo razumijevanje oblika mihraba, njegove dekoracije i simbolike, posebno se ističu dva teksta "Mihrabi u Bosni i Hercegovini" Ćazima Hadžimejlića¹⁴ i "Djeva Merjema u bosanskim mihrabima" Rusmira Mahmutćehajića.¹⁵ U svom djelu, Hadžimejlić pruža sveobuhvatan pregled evolucije mihraba s posebnim naglaskom na osmansko razdoblje. Nadalje, detaljno opisuje osnovne arhitektonske karakteristike mihraba u Bosni i Hercegovini. Hadžimejlić, kao izuzetan poznavatelj tasavvufske tradicije, donosi zanimljive opaske koje se odnose na simboliku utkanu u arhitekturu mihraba. Posebno je zanimljivo tumačenje stalaktitne arhitektonske dekoracije (*muqarnas*) koja krasiti gornji dio mihrapske niše. Hadžimejlić ističe da sedam redova *muqarnasa*, odnosno polja, predstavlja duhovno uzdizanje čovjeka kroz sedam sfera. Ova simbolika interpretira se kao sedam nivoa, stepenika koji označavaju uzdizanje duše od najnižeg do najsavršenijeg stanja. Svaki od sedam nivoa duhovnog uzdizanja ima svoj naziv i posebno značenje. Počevši od prvog stepena *muqarnasa*, koji simbolizira *nef-i emmare*, dušu sklonu zlu i tjelesnim uživanjima, pa sve do sedmog stepena koji kulminira najsavršenijim oblikom ljudske duše – *nef-i kamile*, tj. dušom koja je uspjela u svom putovanju približavanja Bogu. Na taj način, arhitektura mihraba postaje ne samo estetski izraz već i duhovni vodič koji odražava putovanje duše prema Bogu.

Hadžimejlić isto tako produbljuje svoju analizu posvećujući posebnu pažnju kaligrafskom ispisu koji se javlja na luku ili unutrašnjosti mihraba. On naglašava da najčešće biva isписан dio 37. ajeta sure Āli 'Imrān, čiji prijevod glasi: "Kad

14 Ćazim Hadžimejlić, "Mihrabi u Bosni i Hercegovini", u: Maximilian Hartmuth (ur.), *Centres and Peripheries in Ottoman Architecture Rediscovering a Balkan Heritage*, Cultural Heritage without Borders, Sarajevo, 2012, str. 152–161.

15 Rusmir Mahmutćehajić, "Djeva Merjema u bosanskim mihrabima", *Baština*, V, Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, Sarajevo, 2009, str. 363–399.

god bi joj Zekerijja u hram ušao.”¹⁶ Ovaj dio ajeta opisuje susret između Zekerijje a.s. (Zaharije) i hazreti Merjeme (Djevice Marije). Arapska imenica *mihrab* prevedena je kao *hram*, što u kontekstu džamijske arhitekture korespondira s molitvenom nišom. Autor dodatno ukazuje na raznolikost kaligrafskih ispisa na mihrabima, navodeći i druge ajete poput: “I dok se on u hramu stojeći molio, meleki ga zovnuše” (Kur’ān, III, 39), “A kada molitvu završite, Allaha spominjite, i stojeći, i sjedeći” (Kur’ān, IV, 103), “Vjernicima je propisano da u određeno vrijeme molitvu obavljaju” (Kur’ān, IV, 103), ili “Uđite u njih sigurni, straha oslobođeni!” (Kur’ān, XV, 46).

Među navedenim ajetima, onaj koji se odnosi na susret hazreti Merjeme i Zekerijje, “Kad god bi joj Zekerijja u hram ušao” (Kur’ān, III, 37), ima posebnu simboliku u mihrabima bosanskohercegovačkih džamija. Rusmir Mahmutćehajić, analizirajući ovaj ajet, prepoznaće duboku povezanost njegovog značenja s duhovnom tradicijom Bosne, ističući višestoljetnu ljubav prema Merjemi (Mariji) prisutnu u kršćanskoj i islamskoj tradiciji. U simboličkom narativu Mahmutćehajić prepoznaće vezu između Merjeme i Muhammeda, a.s., jer je ona “znak primanja i ljudskog sabiranja Duha i Suštine. Merjema je slika svih voda ili svega primateljskog [...]”, dok je s druge strane Muhammed, a.s., “potpuno primateljsko počelo, prvina obznanjenja Boga kao Mira, cjelina Božijeg sabiranja svih svjetova u ljudskoj savršenosti”. Nadalje, zaključuje Mahmutćehajić, “Ona svjedoči i najavljuje njega a on potvrđuje i štiti nju”.¹⁷ Očigledno je da autor želi uspostaviti vezu između predosmanske srednjovjekovne marijanske tradicije i novonastale islamske tradicije u Bosni. Tvrdi da je poštovanje prema hazreti Merjemi duboko ukorijenjeno u bosanskom sakralnom pejzažu, te da je prihvatanje islama od strane domaćeg kršćanskog stanovništva suštinski nastavak već postojeće predanosti Istini, simbolizirane Blaženom djevicom Marijom,¹⁸ a kasnije iskazane kroz odnos prema Muhammedu, a.s. Simbolika povezivanja dviju tradicija, predislamske srednjovjekovne i novorađajuće islamske se usavršava i zaokružuje u 37. ajetu sure Āli ‘Imrān.

¹⁶ Prijevod Kur’āna preuzet iz prijevoda Besima Korkuta.

¹⁷ Rusmir Mahmutćehajić, “Djeva Merjema...”, str. 370.

¹⁸ Marko Oršolić, “Štovanje Marije kod bosanskohercegovačkih muslimana”, *Zbornik radova prvog hrvatskog mariološkog kongresa: Bogorodica u hrvatskom narodu*, Split, 1978, str. 126–130.

Simbolika motiva zidnog slikarstva

Zidno slikarstvo u bosanskohercegovačkim džamijama razvijalo se paralelno s onim u Istanbulu, čemu svjedoče rijetki, ali dragocjeni primjeri, poput Ferhad-begove džamije u Sarajevu. Zidovi ove džamije reflektiraju stilove i motive od 16. stoljeća pa sve do 19. stoljeća, pokazujući sinhronizaciju s kulturnim tokovima i trendovima u prijestolnici Osmanske države. Zidno slikarstvo Ferhadija džamije svjedoči da su kanoni uspostavljeni u Istanbulu preneseni i na krajnji zapad Osmanskog carstva. Primjer Ferhad-begove džamije je samo jedan od rijetkih očuvanih, no također su zapaženi primjeri u drugim džamijama, poput Aladža džamije u Foči, koja predstavlja pravi dragulj zidnog slikarstva u bosanskohercegovačkim džamijama. Izražena vještina u izradi motiva jasno se ocrta u ovom remek-djelu, koje svojom kompleksnošću i estetskim vrijednostima svjedoči o visokom nivou umjetničkog stvaralaštva. Pitanje autentičnosti u zidnom slikarstvu bosanskohercegovačkih džamija postaje izazovno, jer sačuvani primjeri pokazuju promjene stilova kroz različite periode.

U potrazi za odgovorom na pitanje o autentičnosti zidnog slikarstva, posebno se možemo usmjeriti prema primjerima slikarstva 18. stoljeća. U tom razdoblju u osmanskoj umjetnosti primjetan je decentralizam, što znači veće prisustvo lokalnih stilova i motiva te otklon od utjecaja centra.¹⁹ Slikarstvo tog doba može se uslovno smatrati autentičnim za prostor Bosne i Hercegovine, gdje se izdvaja primjer Šarene džamije u Travniku, koja je izgrađena 1757. godine na temeljima starije džamije i koja je postala poznata po jedinstvenom zidnom slikarstvu. Historijska vrela otkrivaju da ju je obnovio bosanski vezir Sulejman-paša Skopljak 1816. godine, te se pretpostavlja da najveći dio šarenog slikarstva potječe iz toga vremena. Također se smatra da je dio motiva nastao tokom druge polovine 19. stoljeća. Zidno slikarstvo Šarene džamije pripada lokalnoj umjetnosti, gdje se ističu floralni motivi poput čempresa, jabuke i grožđa, te motiv ibrika. Slične motive možemo primjetiti i u drugim džamijama, poput Karađoz-begove džamije u Mostaru, Muslihudina Čekrekčije u Sarajevu, Bali-age Ljubunčića u Livnu, Careve džamije u Stocu i drugim.

Motiv čempresa, koji je prisutan u bosanskohercegovačkim džamijama, ima duboke korijene u islamskoj kulturi, ali također ima šire značenje izvan nje. Naužlost, zbog nedostatka preciznih historijskih izvora te fragmentiranosti sačuvanog zidnog slikarstva, tačno vrijeme i okolnosti intenzivnijeg pojavljivanja čempresa u umjetnosti Bosne i Hercegovine nisu precizno poznati (čempres nije

19 Maximilian Hartmuth, "The History of Centre-Periphery...", str. 28–29.

prisutan samo na zidovima džamija već se javlja i na bosanskim demirlijama, dodatno ukazujući na njegovu važnost u lokalnom kulturnom izrazu). Simbolika čempresa je slojevita, a najčešće se povezuje s konceptom drveta života ili ose svijeta (*axis mundi*). Čempres ima značenje transcendencije, povezivanja nebeskog i zemaljskog, duhovnog i materijalnog. Unatoč tome što je motiv čempresa široko prihvaćen u islamskoj umjetnosti, njegova simbolika nije uvijek jednoznačna. Različite interpretacije sežu od simbola života i besmrtnosti do predstavljanja stabilnosti i univerzalnog povezivanja. Zanimljivo je dodati da se čempres javlja u djelima bošnjačkih književnika, pa tako sarajevski pjesnik Mehmed Mejli Guranji (18. stoljeće) pjevajući o ljubavi prema Uzvišenom Bogu piše:

*Ko čezne za tvojim stasom, ne traži čempres vitki
Ko traži tvoju blizinu, ne želi ružičnjak slatki.²⁰*

Primjer zidnog slikarstva koji se izdvaja jest panorama Meke i Medine smještena u unutrašnjosti Mišćine džamije u Sarajevu, djelo koje je načinio sarajevski slikar Mustafa Faginović 1878. godine.²¹ Iako su istraživači ranije tumačili da je Faginović bio inspirisan minijaturama svetih gradova koje su uobičajene u djelu *Dalā'il al-Hayrāt*, zbirci molitvi, najnovija istraživanja sugeriraju drugačiji izvor za inspiracije. Kroz ovu panoramu, Faginović je uspio prenijeti ne samo geografske i arhitektonske detalje svetih gradova, već i duh vjerskog hodočašća. Umjetnik je slikama predstavio lično duhovno iskustvo i povezanost s Mekom i Medinom.

Prisutni motivi dodatno obogaćuju džamije Bosne i Hercegovine, čineći ih ne samo estetski privlačnim već i mjestima dubokog duhovnog značaja. Raznovrsnost i dubina simboličkih motiva u zidnom slikarstvu bosanskohercegovačkih džamija ukazuju na umjetnost koja transcendirajući površinsku ljepotu, pruža uvid u duhovni svijet i temeljne vrijednosti vjernika ovog područja. Svaka džamija postaje priča o vjeri, kulturi i naslijedu koje se njeguje kroz stoljeća.

Zaključak

Ispravno prepoznavanje autentičnosti igra ključnu ulogu u razumijevanju, vrednovanju i očuvanju kulturne baštine. Unutar enterijera bosanskohercegovačkih džamija odražava se bosanski duh (*genius loci bosnensis*) kroz jedinstvene

20 Mehmed Mejlija Guranija, *Izbor iz poezije*, Svjetlost, Sarajevo, 1989, str. 52.

21 *Iz mape Faginovića: Katalog izložbe*, autor izložbe i teksta Enes Halimić, predgovor Nusret Isanović, prevod Nusret Čolo, Sarajevo, 2010.

elemente, prisutne u kaligrafiji, arhitektonskoj plastici i zidnom slikarstvu. Kaligrafska dekoracija, osim vizualnih kvaliteta, nosi duboku simboliku, očitu u tekstovima i stilovima utvrđenim tradicijom, ispisanim na precizno određenim dijelovima džamije. Mihrab je neodvojiv dio džamijske arhitekture. Njegova simbolika i poruke sadržane su u stalaktitnoj dekoraciji (muqarnas) simbolizirajući duhovno uzdizanje duše. Ajet o susretu hazreti Merjeme i Zekerijaha najčešće se pojavljuje na mihrabima bosanskohercegovačkih džamija. Raznolikost motiva u zidnom slikarstvu odražavaju umjetnost koja osim površinske ljepote, pruža uvid u duhovni svijet i temeljne vrijednosti muslimana na ovim prostorima. Autentična dekoracija enterijera neodvojiv je element džamija Bosne i Hercegovine.

Literatura

- Bećić, Alija, "Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini", u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, vol. III–IV, Sarajevo, 1952, str. 229–297.
- Bećirbegović, Madžida, *Džamije sa drvenom munarom u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1990.
- Dervišević, Haris, "Kaligrafija Gazi Husrev-begove džamije u Sarajevu (1885–2002)", *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu* (istorija, historija umjetnosti, arheologija), vol. XVI/2, Filozofski fakultet, Sarajevo, 2012, str. 269–284.
- Fajić, Zejnil, "Stanje sakralnih i prosvjetnih objekata u Sarajevu razorenih za vrijeme provale Eugena Savojskog", *Analji Gazi Husrev-begove bibliotike*, vol. VII–VIII, Sarajevo, 1982, str. 89–109.
- Guranija, Mehmed Mejlija, *Izbor iz poezije*, Svetlost, Sarajevo, 1989.
- Hadžimejlić, Čazim, "Mihrabi u Bosni i Hercegovini", u: Maximilian Hartmuth (ur.), *Centres and Peripheries in Ottoman Architecture Rediscovering a Balkan Heritage, Cultural Heritage without Borders*, Sarajevo, 2012, str. 152–161.
- Hanbeli, Redžeb Ibn el-, *Poslanikov Savjet: Ibn-Abbasu* (Komentar Hadisa: "Čuvaj Allaha – Čuvat će Te"), Sarajevo, 2007.
- Handžić, H. Mehmed. "H. Hfz. Husein Rakim ef. Islamović (glasoviti kaligraf arapskog pisma)", *Novi Behar*, br. 20/21, Sarajevo, 1938/39, str. 237–238.
- Hartmuth, Maximilian, "The History of Centre-Periphery Relations as a History of Style in Ottoman Provincial Architecture", u: Maximilian Hartmuth (ur.), *Centres and Peripheries in Ottoman Architecture Rediscovering a Balkan Heritage, Cultural Heritage without Borders*, Sarajevo, 2012, str. 18–29.
- Iz mape Faginovića: katalog izložbe*, autor izložbe i teksta Enes Halimić, predgovor Nusret Isanović, prevod Nusret Čolo, Sarajevo, 2010.
- Mahmutčehajić, Rusmir, "Djeva Merjema u bosanskim mihrabima", *Baština*, V, Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, Sarajevo, 2009, str. 363–399.
- Mujezinović, Mehmed, "Diplome kaligrafa Islamovića u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu", *Analji Gazi Husrev-begove bibliotike*, vol. I, Sarajevo, 1972, str. 91–94.
- Nasr, Seyyed Hossein, *Islamska umjetnost i duhovnost*, Lingua Patria, Sarajevo, 2005.

Oršolić, Marko, "Štovanje Marije kod bosanskohercegovačkih muslimana", *Zbornik radova prvog hrvatskog mariološkog kongresa: Bogorodica u hrvatskom narodu*, Split, 1978, str. 126–130.

"Pravilnik o kriterijima vrednovanja, podjeli i kategorizaciji nacionalnih spomenika", broj 11-2.14-40/19-13 od 29. novembra 2019. godine (Službeni glasnik Bosne i Hercegovine, broj 82/19).

"Statistika džamija", *Glasnik Vrhovnog vjerskog starješinstva IVZ*, god. I, br. 7, Beograd, 1933, str. 52–55.

Prostirke u bosanskohercegovačkim džamijama

Kontekstualizacija

FATIMA KADIĆ

Fakultet islamskih nauka Univerziteta u Sarajevu

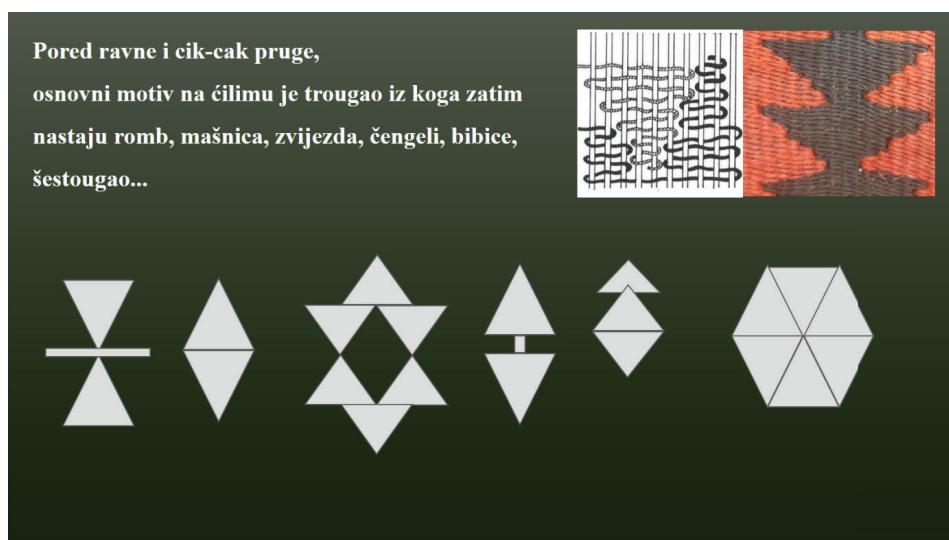
Uvod

Tkanje prekrivača i prostirki u Bosni prakticiralo se, u nekoj mjeri, i prije dolaska Osmanlija. To su bili grubi prekrivači kao što su: gunj, guber, čebe, biljac i ponjava, tkani tehnikom pretkivanja, "u dva nita". To je tehnika kojom se nit potke proteže kroz naizmjenične niti osnove čitavom širinom tkanja, bez prekida i postavlja visoko ili "na odmak" od otkanog dijela prekrivača, zbog čega je tkanje nakon sabijanja potke deblje, a osnova ostaje djelimično vidljiva.¹ Primjenom ove tehnike može se dobiti jednobojna ili prugasta šara. Postoje istraživači koji smatraju da se u srednjovjekovnoj Bosni tkalo i savršenijom tehnikom klječanja (iveranje, prebiranje, na prste) te da su se motivi između pruga, kakve možemo vidjeti na šarenicama iz 19. stoljeća, tkali prije dolaska Osmanlija.² Tehnika klječanja omogućila je tkanje različitih šara i mustri na čilimu jer se

1 Bratislava Vladić-Krstić, "Čilimarstvo u Bosni i Hercegovini: Prilog proučavanju starih tkanja u Bosni i Hercegovini", *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Etnologija*, Nova serija, Sv. XXXII, Sarajevo, 1977, str. 290–291.

2 Marica Filipović, *Bosanskohercegovački čilimi iz zbirke Zemaljskog muzeja BiH*, Zemaljski muzej BiH, Sarajevo, 2006, str. 5–6.

njome prstima izdvajaju samo one niti osnove na koje se nanosi potka jedne boje, a zatim se sabiju "grebenom" ("češljem") ili brdilom (na horizontalnom tkalačkom stanu) tako da u potpunosti prekriju osnovu. Izmjenom boja niti potke formiraju se pojedinačni motivi, a zatim i čitava mustra. Na mjestima gdje se dodiruju različite boje motiva nastaju mali procijepi (rešme). Da ne bi ostali suviše veliki procijepi na čilimu motivi se tkaju ukoso ili stepenasto³ tako da su osnovni motivi na čilimu pruga i trougao. Kombiniranjem trouglova nastaju romb, mašnica, zvijezda, čengeli, bibice, šestougao...⁴

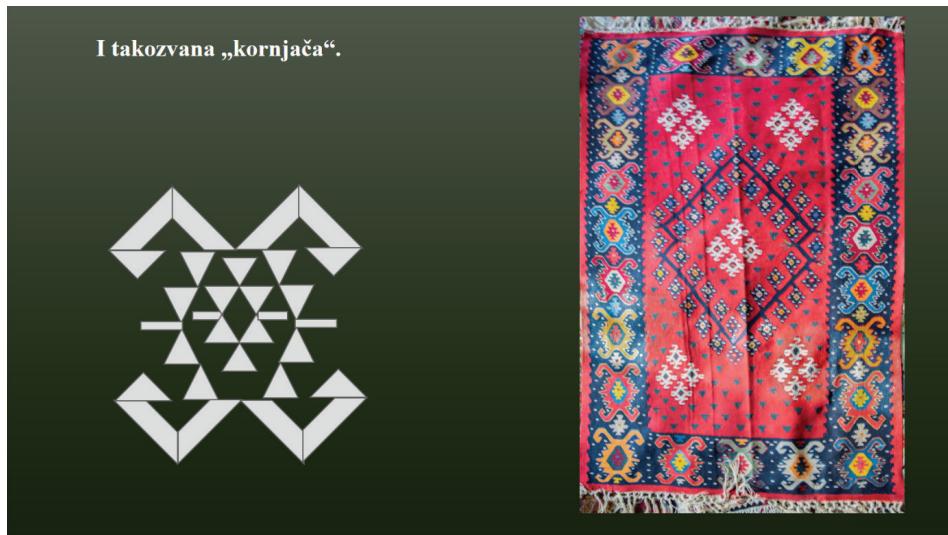


Sl. 1.

S Osmanlijama u Bosnu postepeno dolazi i islamska kultura življenja. Usvajaju se termini *čilim* za glatku prostirku s dva lica i *halija* (od turske riječi *halı* – tepih) za čvoranu prostirku s runom. Islamski propisi o čistoći mjesta na kome se obavlja namaz imali su za posljedicu praksu zastiranja podova muslimanskih kuća i njihovo negaženje obućom. Prema izvještavanju francuskog putopisca Poulleta već u 17. stoljeću (a vjerovatno i ranije) u Bosni su sve muslimanske kuće, i siromašnijih i bogatijih stanovnika, bile zastrte čilimima. Kasnije su ovu praksu

³ Vladić-Krstić, "Čilimarstvo...", str. 292–295.

⁴ Peter Davies, *Antique kilims of Anatolia*, W.W. Norton and Company, New York, London, str. 31–45.



Sl. 2.

preuzeli i pripadnici drugih vjeroispovijesti.⁵ Ćilim je bio proizvod kućne radnosti, što znači da su tehniku klječanja usvojile domaćice koje su ih tkale za svoje potrebe, a moguće i za lokalnu trgovinu.

Hamdija Kreševljaković navodi podatke da se do dolaska Austro-Ugarske u Bosni formiralo više ćilimarskih centara od kojih se u literaturi spominju: Bosanski Petrovac, Gacko, Livno, Stolac, Rogatica, Čajniče i Zenica. Osim ćilimarskih, formirali su se i trgovački centri kao što su Banja Luka, Sarajevo i Zenica u kojima se trgovalo i domaćim i uvoznim ćilimima iz Pirota, Čiprovca, Skoplja, Istanbula, Soluna, ali i dalekih Buhare i Isfahana.⁶

Do sada najstariji poznati podaci o zastiranju džamija u Bosni nalaze se u vakufnama Ćejvan-Ćehaje iz Mostara iz 1558. godine. U njoj se spominje da su prilikom otvaranja njegove džamije uvakufljene, između ostalog, tri serdžade-halije, tri velike halije, ćilimčić za mihrab i četiri misirske hasure.⁷ Još jedan primjer o zastiranju džamija 16. stoljeća je primjer Husein-paše Boljanića, namjesnika prvo Hercegovačkog (1567.–1569.), a zatim i Bosanskog sandžaka (1569.–1572.). Kada je 1573. godine Husein-paša postao namjesnik Misira (Egipta),

⁵ Vladić-Krštić, "Ćilimarstvo...", str. 245.

⁶ Hamdija Kreševljaković, "Gradska privreda i esnafi u Bosni i Hercegovini (od 1463. do 1851. godine)", *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, god. I, Sarajevo 1949, str. 180.

⁷ Aladin Husić, Osman Lavić, *Vakufname Bosne (1463.–1878.): katalog izložbe*, Vakufska direkcija, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 2013, str. 21–23.

naručio je da se za njegovu novoizgrađenu džamiju u Pljevljima otka tepih monumentalnih dimenzija, 10 x 10 m, koje odgovaraju gabaritima džamije. Ovi tepisi danas su poznati pod nazivom osmanski ili *Cairene* tepisi. *Cairene* tepih iz Husein-pašine džamije u Pljevljima sačuvan je do danas i zaštićen kao kulturno dobro i predmet sa svojstvom antikviteta od strane Uprave za zaštitu kulturnih dobara Srbije.⁸ Ova dva navoda dokazuju da su se utemeljitelji naših džamija od samog njihovog osnivanja brinuli da one budu zastrte kvalitetnim prostirkama. Osim toga, u Bosni i Hercegovini, kao i u Anadoliji, bio je običaj da se džamijama, tekijama i turbetima poklanjavaju tepisi, čilimi i sedžade kao zadužbina i dobro djelo darovatelja koje će mu biti zalog na Budućem svijetu.

Značaj čilima i njegov simbolizam

Vremenom je čilim u Bosni poprimio značenje doma, zemlje, tradicije, samoga identiteta. Ovo značenje zorno opisuju stihovi dva pjesnika Nedžada Ibrišimovića i Ismeta Bekrića. Bekrić pjeva o sedžadi:

“Serdžada majke stare, rasula je svoje šare,
kao da se polje cijelo, uz basamke uspelo,
da posadi cvijet do cvijeta, tamo kuda majka šeta,
hoda lahka, kao dah, da ne bude cvijeće strah,
i da podu, njenih ljeta, kakav korak ne zasmeta.
U kutku gdje sjedi majka, svaka šara, kao bajka,
i dok vani noć sve skriva, od njih soba još je živa,
još je puna svjetlih zraka, što ne daju ruci mraka,
da uzbere kakav cvijet, dok u tami sniva svijet.
I dok stara majka diše, soba, svijet – sve miriše.”

Bekrić u ovim jedinstvenim stihovima opisuje bajkoviti svijet majčine kuće u kome se smjenjuju slike cvjetnoga polja, lahkoće daha, svjetla i mirisa, što su prepoznatljive slike dženneta. Termin sedžada/serdžada koji doslovno označava prostirku na kojoj se čini sedžda, vremenom je usvojen za sve prostirke malih dimenzija koje su služile za steranje po podu ili namještaju, vrlo često rađene tehnikom čvoranja. Ovo nije neobično za islamsko poimanje svijeta u kome se sveto i profano ili religijsko i sekularno prožimaju, na što nas upućuje i dobro

8 “Zaštićen tepih Husein-pašine džamije u Pljevljima”, online adresa: <https://mesihat.org/2023/08/23/zasticen-tepih-husein-pasine-dzamije-u-pljevljima/> (Dostupno, 18.10.2023.).

poznati Poslanikov, a.s., hadis koji glasi "Učinjena mi je cijela zemlja mesdžidom" (Buhari i Muslim).

Ibrišimović, opet, cijelu Bosnu identificira s čilimom, rekavši:

"Izuj obuću kad prelaziš Koranu, Glinu, Savu i Drinu
Operi noge u rijekama, Bosna je čilimom zastrta."

Čilim je ovdje metafora za pod u domu i njegovu čistoću. Pranje nogu, opet, asocijacija je na abdest, time tjelesnu i duhovnu čistoću. Takvim čilimima i sedžadama zastirale su se naše džamije i mesdžidi.

Dok su muslimanski narodi stare i pohabane tepihe ili čilime bacali, a nove cijenili, na Zapadu su se, prvo stari tepisi, a kasnije i čilimi, počeli smatrati umjetničkim djelom koje se čuva i izlaže u muzejima. Kada su zapadni kolekcionari sedamdesetih godina 20. stoljeća prepoznali ljepotu i snagu jedinstvenog apstraktnog izraza anadolijanskog čilima, ubrzo su se počele ispredati različite teorije o značenju njihovoga dizajna. Oni su zanemarili činjenicu da, kako je ranije objašnjeno, tehnika klječanja iziskuje tkanje geometrijskih šara čijom su se kombinacijom i dodavanjem na osnovni oblik, a zatim oduzimanjem od njega dobivali prepoznatljivi motivi na čilimu kojima su tkalje davale različite nazive kao prigodne indikatore njihovoga razlikovanja, a ne egzaktne indikatore njihovoga značenja.

U našim tekstovima, međutim, motiv zvani "kornjača" pogrešno se tumači kao animalni motiv.⁹ U jednom tekstu se kaže: "Ti motivi podsjećaju na razne životinje kao što su škorpioni i kornjače. Oni su nazubljeni sa puno kuka koje predstavljaju i oružje u borbi... Borba sa vlastitim grijesima počinje u čenaru čilima gdje se čovjek simbolički bori sa raznim životinjama i njihovim prijetećim kukama."¹⁰ Sasvim je jasno da se značenje motiva na čilimu ne može tumačiti po nazivima koje su im tkalje davale kao što su, naprimjer: *kornjača, kuferi, francuske bombone, kaca, češalj, gušter* i slično. Ustvari, kad se uzme u obzir ranije opisana tehnika tkanja, zatim bilateralna simetrija kako samih motiva tako i cijele mustre te činjenica da tkalje vrlo rano počnu učiti napamet mustre i tkati ih po sjećanju, onda slobodno možemo demistificirati mustru čilima i vidjeti da sve magijsko što joj je *new age* filozofija prispolobila, nisu drugo do geometrijski motivi nastali primjenom tehnike klječanja.

9 Vidjeti, naprimjer: Filipović, *Bosanskohercegovački čilimi...*, str. 28.

10 Amila Smajović, "Uloga čilima u oblikovanju sakralnog, svetog prostora", *Preporod, islamske informativne novine*, XLV, 3/1037, 2015, str. 52–53.

Zapadnjački mentalni sklop i sklonost figuralnim umjetnostima čitao je mustru čilima po principu čitanja Roršahove mrlje. Tako su kolezionari i trgovci o mustri čilima počeli iznositi najrazličitije teorije. "Tržište je zahtijevalo više od ljepote i porijekla za anadolijске čilime. Željelo je barem ikonografsku tradiciju i slikovni vokabular jednak vokabularu na čvoranim tepisima, što bi činilo intelektualnu podlogu koja bi popravila umjetnički status čilima i, vjerovatno, opravdala sve veće cijene koje su za njih naplaćivane."¹¹ Tako su promovirane ideje da su se na dizajnu islamskog tepiha i čilima nekako skrili i učahurili pre-dislamski religijski koncepti koji datiraju od paleolitika preko asirskih, hetitskih, akadskih, kretskih, kineskih, babilonskih, sumerskih i egipatskih, zatim ideja zo-roastrizma, budizma, šamanizma i na kraju drevne Grčke i kršćanstva, bez uvida u interpretaciju tih motiva u islamskom religijskom obzoru tkača/tkalje, u vremenu kada su tepih i sedžada tkani i mjestu na kojem su korišteni.¹²

Stvar je kulminirala kad je na Četvrtoj konferenciji o orijentalnim tepisima održanoj 1983. godine u Londonu arheolog James Mellaart izjavio da je 1965. godine prilikom iskopavanja na zidovima poznatog neolitskog arheološkog nalazišta Çatal Höyük u centralnoj Anadoliji našao prikaze anadolijiske "majke božice" identične nekim mustrama na čilimu. Ideja da je mustru čilima iz 19. i 20. stoljeća moguće neposredno povezati s nalazima starim gotovo 8.000 godina bila je toliko primamljiva takozvanoj "zajednici čilima" (kilim/carpet community) da su je mnogi njeni članovi prihvatali i promovirali u svojim tekstovima¹³ iako Mellaart ni tada, a ni kasnije nije pokazao tobožnje arheološke nalaze niti njihove fotografije. On je, ipak, 1989. godine, čitavih 24 godine nakon iskopavanja u Çatal Höyüku, izdao knjigu,¹⁴ u kojoj su, kako je tvrdio, po sjećanju naslikani nalazi koji su se navodno raspali u dodiru sa zrakom.¹⁵ Kako je komentarisala jedna od njegovih kritičarki – prije će biti da je neko držao u ruci sliku čilima iz 20. stoljeća pa je kopirao njihove mustre hineći da su to neolitski nalazi

11 Walter B. Denny, "Difuzija floralnog stila u Anadoliji i Osmanskem carstvu", prijevod Fatima Kadić, *Novi Muallim*, Sarajevo, 2023, Vol. 24, no. 93, str. 123–129.

12 Vidjeti, naprimjer: Jürg Rageth, "The iconography of the patterns of two so-called "prayer kilims" from Obruk, OCTS, IV, Hali, London, 1993., str. 125–134; Alan Marcuson, "When is a prayer rug not a prayer rug", *Hali*, 152, 2007, str. 100–105.

13 Vidjeti, naprimjer: , Cathryn M. Cootner, *Anatolian kilims: The Caroline & H. McCoy Jones Collection*, Fine Arts Museums of San Francisco and Sotheby's Publications, San Francisco and London, 1990.

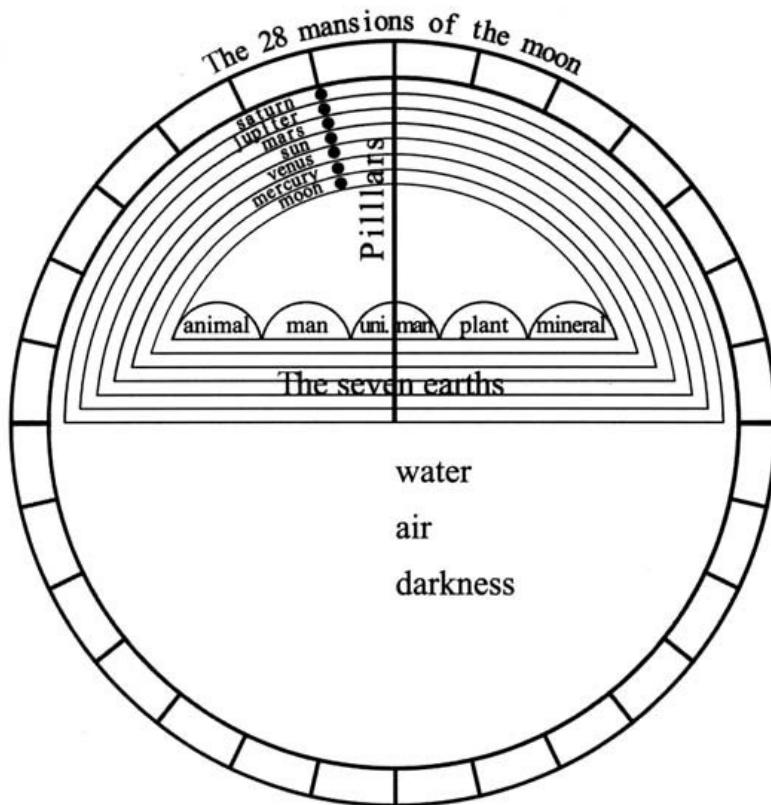
14 James Mellaart, *The Goddess from Anatolia: Vol. II. Çatal Hüyük and Anatolian Kilims*, Eskenazi, 1989.

15 Murray Eiland Jr., "The Goddess from Anatolia", *Oriental Rug Review*, X, 6, Meredith, NH, 1990, str. 19–26.

stari gotovo 8.000 godina.¹⁶ Kasnije je, međutim, dokazano da je motiv koji je Mellaart izdvojio kao anadolijsku "majku božicu" ustvari deformisana forma centralnog dijela motiva karanfila kopiranog s osmanskih dvorskih čilima.¹⁷

Navedena razmatranja iznimno su važna u kontekstu zastiranja džamija čilima da ne bismo došli u zabunu da se priklonimo zapadnjačkom romantičarskom pristupu "čitanja" mustre čilima na kojoj se navodno kriju hiljadama godina stare mnogobožačke ideje, idoli ili zoomorfni motivi.

Kada je, s druge strane, u pitanju utemeljeni simbolizam prostirke u islamskim izvorima, možemo početi s time da Kur'an zemlju naziva prostirkom



Sl. 3. Sedam zemalja, pol (qutb) i sedam nebesa prema Ibn Arebiju (Futuhat)

-
- 16 Marla Mallet, "A weaver's view of the Çatal Hüyük controversy", *Oriental Rug Review*, X, 6, Mereditb, NH, 1990, str. 41.
- 17 Fatima Kadić, "Kako se čilim čitao", *Pod nebom vedre vjere: Islam i Evropa u iskustvu Bosne* <https://www.bosnianexperience.com/05-tekst-br10-1-1> (Dostupno, 18.10.2023.). Vidjeti detaljno objašnjenje u: Walter B. Denny, "Difuzija floralnog stila...", str. 123–129.

– *firaš*, a nebesa kupolom – *bina'* (Kur'an, 2:22). Tako su i islamski gnostici i sufije, među kojima je najistaknutiji Ibn Arebi (umro 1240.), grafički predstavljali zemlju i nebesa (Sl. 3).

Ova ideja bila je inspiracija arhitektima koji su kupole ukrašavali isprepletenim geometrijskim poligonima koji su se oslikali, prvo na tepisima, u mustri takozvanog *göla*, geometrijskog šestougaonika, a zatim i na čilimima. Na čilimu često vidimo motive zvijezda i apstraktne prikazane ptice (Sl. 4) koje simboliziraju dušu u njenom cjeloživotnom miradžu ili stremljenju ka usavršavanju. Još jedan motiv, koji je, sigurno, drevan, ali njegovo islamsko tumačenje je, također, veoma utemeljeno, jeste motiv drveta ili stabla često poznat pod nazivom *drvo života*. Njega prvenstveno dovodimo u kontekst s molitvenim prostirkama, ali i čilimima generalno kao simbol pola, *qutba* ili centra svijeta, *axis mundi*, koji povezuje ovostrano i onostrano. Ovaj simbol jasno je vidljiv na prikazanom Ibn Arebijevom kozmografu.¹⁸

Zaključak i preporuke

Bilo da je prostirke naručio vakif prilikom otvaranja džamije kao što je slučaj s dva ranije navedena primjera, da su ih za džamiju namjenski tkale lokalne žene kao čin pobožnosti i trajno dobro ili su ih s istim nijetom hadžije donosile s hadža i poklanjale bogomoljama, bosanskohercegovačke džamije bile su depoi vrijednih prostirki. Mnoge od njih, nažalost, izgubljene su nemarom i nebrogom. Ipak, u nedavnoj akciji sakupljanja čilima, tepiha i sedžada po sarajevskim džamijama, evidentirali smo vrijedne primjerke i pohranili ih u Muzej Gazi Husrev-begove biblioteke.¹⁹

Praksa poklanjanja prostirki džamijama i tekijama zadržala se do našeg vremena. Poslije Agresije na Bosnu i Hercegovinu (1992–1995), obnavljanjem porušenih džamija počelo se prakticirati njihovo zastiranje jednoobraznim prostirkama, o kojima su uglavnom odlučivali nestručni članovi džematskih odbora. Tako su neki džamografski čilimi završili u prodaji i privatnim zbirkama, među njima i vrijedan fragment takozvanog "carevog čilima" koji je car Franjo Josip namjenski naručio da se otka u Sarajevskoj tkaonici za zastiranje Careve džamije.

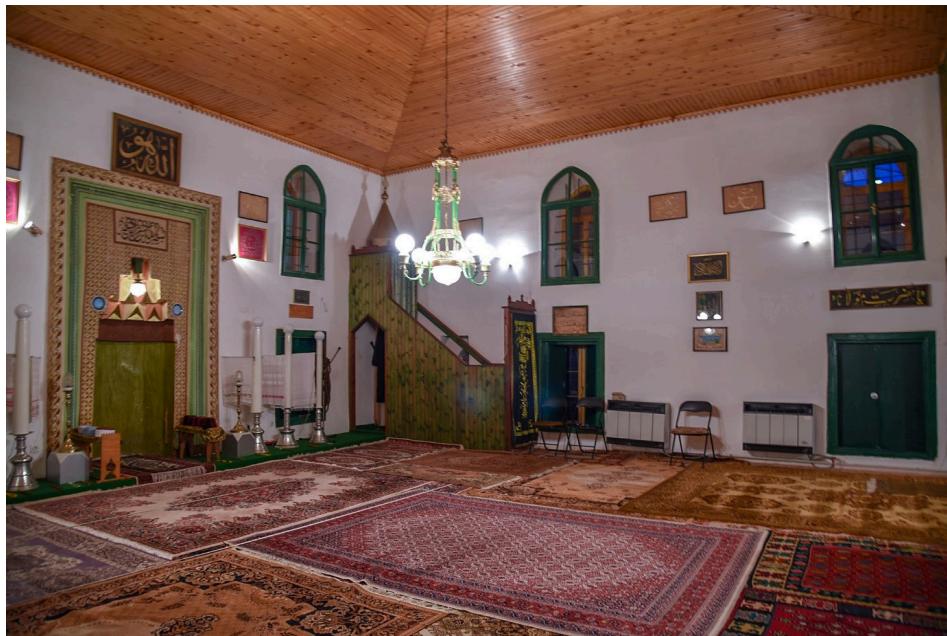
¹⁸ Vidjeti detaljnije: Fatima Žutić, *Tradicionalna molitvena prostirka kao umjetnički izražaj islamskih kozmoloških simbola: Doktorska disertacija*, Univerzitet u Sarajevu - Fakultet islamskih nauka, Sarajevo, 2022.

¹⁹ Fatima Žutić, "Zbirka serdžada Sarajevskog medžlisa i Muzeja Gazi Husrev-begove biblioteke", *Radovi s međunarodnog simpozija Islamska umjetnost u Bosni i Hercegovini održanog u Sarajevu, 25. oktobra 2017.*, El-Kalem, Sarajevo, 2021, str. 183–202.



Sl. 4. Ćilim Sarajevske tkaonice, kraj 19. ili početak 20. st., Zemaljski muzej BiH

Nedavnim pregnućima nekoliko stručnjaka i entuzijasta skrenula se pažnja na ovaj problem te je u planu da se ćilimi kojima su zastrte džamije evidentiraju i kontroliraju. Još uvijek postoji trgovci koji u zamjenu za vrijedne ručno tkane ćilime džematskim odborima nude jednoobrazne tepisone. S obzirom na to da su ovi tepisoni sintetički i sadrže nekvalitetno ljepilo, a po njima se nakon uzmajanja abdesta hoda mokrih nogu, oni nakon kratke upotrebe počinju emitirati neugodan vonj.



Sl. 5. Džamija Gazi Mehmed-bega Isabegovića
(Džamija Bistrik medresa) na Bistriku, izgrađena 1526. godine



Sl. 6. Ismail bin Ali el-Imadi džamija, Grličića brdo, izgrađena 2018. godine



Sl. 7. Jordanska džamija kraljice Ranije, Grbavica, izgrađena 2002. godine

Pitanje preporuke o zastiranju džamija je kompleksno. Ovdje smo, nakon konsultiranja sa stručnjacima iz oblasti historije islamske umjetnosti i historije islamske kulture i civilizacije dali sljedeće zaključke i preporuke:

- Potrebno je voditi evidenciju prostirci u džamijama.
- Educirati imame o njihovoj zaštiti i čuvanju.
- Formirati komisiju koja će odlučivati o izboru džamijskih prostirki.
- Za zastiranje tradicionalnih centralnih džamija predlažemo tradicionalni dizajn.
- Mahalske džamije, koje su svojevrstan produžetak doma, preporučujemo da budu zastrte čilimima koje su džemalijke same tkale ili su ih džemalije kupile i darovale džamiji jer to je dio njihovog bereketa, ljepote, topline i svjetla kakve opisuje Ismet Bekrić u svojim stihovima. Sačuvati ovu lijepu tradiciju od iznimne je važnosti (Sl. 5).
- Za zastiranje savremenih ili renoviranih džamija prihvatljiv je savremeni dizajn koji, svakako, može, ali i ne mora biti u komunikaciji s tradicijom (Sl. 6 i sl. 7).

Literatura

- Cootner, M., Cathryn, *Anatolian kilims: The Caroline & H. McCoy Jones Collection*, Fine Arts Museums of San Francisco and Sotheby's Publications, San Francisco and London, 1990.
- Davies, Peter, *Antique kilims of Anatolia*, W.W. Norton and Company, New York, London, str. 31–45.
- Denny, B., Walter, "Difuzija floralnog stila u Anadoliji i Osmanskom carstvu", prijevod Fatima Kadić, *Novi Muallim*, Sarajevo, 2023., Vol. 24, no. 93, str. 123–129.
- Filipović, Marica, *Bosanskohercegovački čilimi iz zbirke Zemaljskog muzeja BiH*, Zemaljski muzej BiH, Sarajevo, 2006., str. 5–6.
- Husić, Aladin, Lavić, Osman, *Vakufname Bosne (1463.–1878.): Katalog izložbe*, Vakufska direkcija, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 2013., str. 21–23.
- Kreševljaković, Hamdija, "Gradska privreda i esnafi u Bosni i Hercegovini (od 1463. do 1851. godine)", *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, God. I, Sarajevo 1949., str. 180.
- Kadić, Fatima, "Kako se čilim čitao", *Pod nebom vedre vjere: Islam i Evropa u iskustvu Bosne* <https://www.bosnianexperience.com/05-tekst-br10-1-1> (Posjeta 18.10.2023.).
- Mellaart, James, *The Goddess from Anatolia: Vol. II. Çatal Hüyük and Anatolian Kilims*, Eskenazi, 1989.
- Mallet, Marla, "A weaver's view of the Çatal Hüyük controversy", *Oriental Rug Review*, X, 6, Meredith, NH, 1990., str. 41.
- Murray, Jr., Eiland, "The Goddess from Anatolia", *Oriental Rug Review*, X, 6, Meredith, NH, 1990., str. 19–26.
- Rageth, Jürg, "The iconography of the patterns of two so-called "prayer kilims" from Obruk, OCTS, IV, Hali, London, 1993., str. 125–134; Alan Marcuson, "When is a prayer rug not a prayer rug", *Hali*, 152, 2007., str. 100–105.
- Smajović, Amila, "Uloga čilima u oblikovanju sakralnog, svetog prostora", *Preporod, islamske informativne novine*, XLV, 3/1037, 2015., str. 52–53.
- Vladić-Krstić, Bratislava, "Čilimarstvo u Bosni i Hercegovini: Prilog proučavanju starih tkanja u Bosni i Hercegovini", *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Etnologija*, Nova serija, Sv. XXXII, Sarajevo, 1977., str. 290–291.
- Žutić, Fatima, *Tradicionalna molitvena prostirka kao umjetnički izražaj islamskih kozmoloških simbola: Doktorska disertacija*, Univerzitet u Sarajevu - Fakultet islamskih nauka, Sarajevo, 2022.
- Žutić, Fatima, "Zbirka serdžada Sarajevskog medžlisa i Muzeja Gazi Husrev-begove biblioteke", *Radovi s međunarodnog simpozija Islamska umjetnost u Bosni i Hercegovini održanog u Sarajevu, 25. oktobra 2017.*, El-Kalem, Sarajevo, 2021., str. 183–202.

O obnovi zidanih munara iz osmanskog perioda u Bosni i Hercegovini

EMIR FEJZIĆ
IRMA FEJZIĆ

Nauka o zaštiti graditeljske baštine u Bosni i Hercegovini novijeg je datuma. Pojavila se tek nakon Drugog svjetskog rata, a značajnije korijene uhvatila je kroz djelovanje pionira kakvi su bili: Alija Bejtić, Husref Redžić, Džemal Čelić i drugi.

Bosanskohercegovačke džamije, pri čemu se misli na džamije iz osmanskog perioda, autohtoni su arhitektonski izraz našeg podneblja. Posjeduju svoje specifičnosti i, premda u globalu liče, razlikuju se od drugih osmanskih džamija. Tokom osmanske vladavine u Bosni i Hercegovini izgrađeno je mnogo džamija, ali ih je i mnogo iz različitih razloga porušeno ili je zbog zuba vremena propalo. Tačne brojke se ne znaju. Kada je o sakralnim objektima riječ, u posljednjem ratu Agresor je porušio:

- 614 džamija,
- 218 mesdžida,
- 69 mekteba,
- 4 tekije,
- 37 turbeta,
- 405 drugih vakufskih objekata.

Porušen je i značajan broj svjetovnih objekata poput Starog mosta u Mostaru. Nakon rata obnovljeno je:

- 789 džamija i
- 386 mesdžida.

Obnovljen je i značajan broj svjetovnih gradnji kakavi su, naprimjer: Stari most u Mostaru i čuprija u Konjicu, a u manjoj mjeri Šeherćehajina i Latinska čuprija, obje u Sarajevu. Obnovljene su i čaršije u: Mostaru, Konjicu, Tešnju, Sarajevu itd. Obnovu su vršili, tj. bili su inicijatori obnove:

- Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini,
- zavodi za zaštitu spomenika,
- džemati i
- pojedinci.

Iz prezentiranog pregleda moguće je izvući zaključak da je *kvantitet* obnoviteljskih radova bio na sasvim zadovoljavajućem nivou. Najznačajnije obnovljene džamije iz osmanskog perioda u Bosni i Hercegovini, a koje su bile porušene, su:

- Ferhadija džamija u Banjoj Luci,
- Arnaudija džamija u Banjoj Luci,
- Aladža džamija u Foči,
- Šišman Ibrahim-pašina džamija u Počitelju,
- Kuršumlija džamija u Maglaju,
- Karađoz-begova džamija u Mostaru,
- Magribija džamija u Sarajevu itd.

Kvalitet obnove osmanskih, jednako kao i gradnja potpuno novih džamija u Bosni i Hercegovini zahtijevaju detaljniju analizu. Ovom prilikom nećemo se osvrnati na gradnju novih džamija i njihov arhitektonski izražaj. Riječ je o autor-skim djelima, što je tema koja zahtjeva široko, detaljno i duboko opserviranje, potom analizu i sintezu i, na koncu, što je posebno važno, smisleno definiranu terapiju. U vezi s tim pitanjem također bi bilo dobro i trebalo bi održati okrugli sto.

Kada je riječ o historijskim zdanjima, a ovdje smo se koncentrirali na džamije, potrebno je podcrtati njihova osnovnu značajku: To su objekti od kojih je većina stara preko pola milenija, ili, ako će zvučati manje, petsto i više godina. Tokom tog perioda džamije su starile i mijenjale se. Polahko su gubile na izvornosti i autentičnosti. Tome su mnogi uzroci, počev od prirodnih, kao što su: kiša, snijeg, led, vjetar, udari gromova, zemljotresi, poplave, klizišta itd., do onih

koji su vezani za čovjeka, kao što su rat(ovi), nestručno održavanje i popravci, sujetna, džematsko i lično nadgornjavanje itd.

Značaj očuvanja autentičnosti bosanskohercegovačkih džamija iz osmanskog perioda je izuzetan i nemjerljiv. Džamija i mesdžid, kako god da ih se popravi ili obnovi, služit će za vjerske potrebe muslimana. Osim toga, klanjati se može i kod kuće, na livadi, u pustinji, ali pod uvjetom da je mjesto gdje se to čini čisto. U iznimnim situacijama klanjati se može i u oštećenoj džamiji ili na mjestu porušene, kakav slučaj je bio u Banjoj Luci, gdje se klanjalo na temeljima Ferhadije džamije. Dakle, *kvalitet* obnove, i kada nije dostatan, neće biti nikakvom preprekom obavljanju osnovne funkcije džamije ili mesdžida i korištenju od strane vjernika.

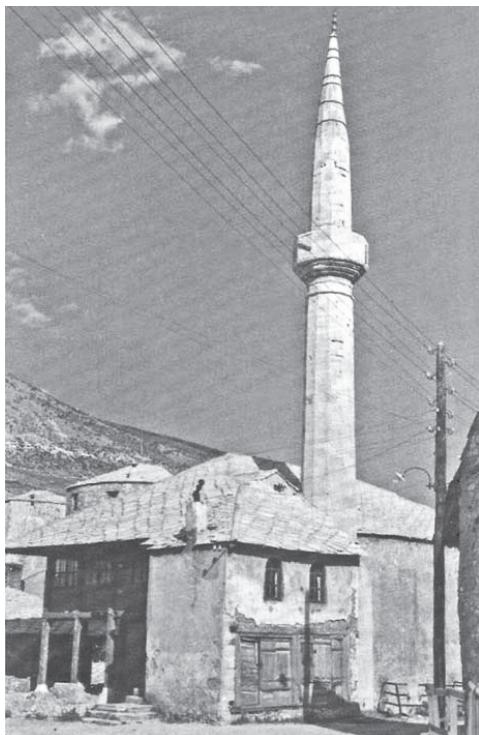
Medutim da li bi gornji aksiomi trebali biti izgovorom da obnovama gradnji iz osmanskog perioda u Bosni i Hercegovini pristupimo neodgovorno? Da li bi sebi mogli i smjeli dopustiti da se to ne uradi onako kako treba, da se ne uradi *hasul*, da se ne uradi kako to naša baština zaslužuje, pa da se na taj način degradira njena nemjerljiva vrijednost?

Na osnovu sedmogodišnjih istraživanja zidanih munara džamija iz osman-skog perioda u Bosni i Hercegovini koje su proveli dr. Irma Fejzić i dr. Emir Fejzić ustanovili smo da niti jedna munara među njima nije obnovljena onako kako je trebalo i kako je to moglo biti učinjeno. Uzroka tome je više, počevši od onih teoretskih, preko projektantskih, do izvođačkih.

Uzroci teoretske prirode leže u pogrešnom odabiru zaštitarskih metoda i njihovoj nedostatnoj primjeni. Jer ako *in situ* od porušene džamije budu pronađena dva ili tri ulomka, onda se ne može tvrditi da je ta džamija obnovljena metodom anastiloze. Ili, ako na mjestu porušene munare budu pronađeni svi njeni dijelovi, koji tokom zaštitarskih aktivnosti budu zanemareni i zamijenjeni novim, pa na kraju bude dobijena gradnja koja ni u čemu ne liči izvornoj, ne može se uopće govoriti o faksimilskoj rekonstrukciji kao primijenjenom metodu obnove. Da je, npr., munara Magribije džamije bila obnovljena originalnim materijalom i u obliku u kakvom je bila, moglo bi se govoriti o primijenjenom metodu repristinacije s primjesama anastiloze. Pošto nije, teoretski je riječ o interpretaciji, što se na objektu i te kako vidi.

Projektantske greške nastale su zbog nedovoljne količine ulaznih podataka, što je rezultat nedovoljnih prethodnih istraživanja. Jednako tako ove greške su nastale uslijed pretjeranog oslanjanja na tzv. posljednje zatečeno stanje. Ono je posebno upitno kada je riječ, naprimjer, o munarama, koje su podizane od vrlo nježnog materijala – sedre.

Izvođačke greške nastaju uslijed nedovoljno stručne radne snage angažirane za izvođenje radova, s jedne, odnosno manjkavo provedenog nadzora, s druge strane. Primjeri pogrešno obnovljenih džamija su brojni. Ovdje će biti pokazana samo dva najkarakterističnija. To su:



Sl. 1 i 2. Tabačica džamija u Mostaru, prije i poslije obnove



Sl. 3 i 4. Magribija džamija u Sarajevu, prije i poslije obnove

Zaključak

O svemu navedenom moglo bi se nadugo i naširoko diskutirati, a zapravo be-skorisno polemizirati. Umjesto toga, a na osnovu sedmogodišnjeg intenzivnog istraživanja munara, slobodni smo dati sljedeće prijedloge:

Prijedlog 1.

U okviru Islamske zajednice trebalo bi formirati instituciju koja bi se bavila zaštitom graditeljske baštine Bošnjaka-muslimana iz osmanskog doba u Bosni i Hercegovini. Institucija bi trebala biti takvog nivoa da je, kada je ta vrsta baštine u pitanju, relevantnija od svih općinskih, kantonalnih, entitetskih i državnih ustanova sličnog tipa. Relevantnost ne bi proizlazila iz zakonske regulative, nego iz kompetentnosti po svim osnovama. To bi bila ustanova sa najvećom, najdetaljnijom i najkvalitetnijom arhivom i bibliotekom, koje bi činili pisani, crtani, vizuelni, elektronski i dokumenti bilo koje druge vrste. Također bi bila ustanova s najboljim kadrom i opremom. Organizaciono bi to mogao biti institut, biro ili komisija. Najbolje bi bilo da je institut. Biro i komisija su tijela koja se brzo i

lahko osnuju, ali jednako tako i ugase. Institut bi bio samostalan ili dijelom već postojećeg Instituta za islamsku tradiciju Bošnjaka. U prvom slučaju bavio bi se samo materijalnom, a u drugom i materijalnom i nematerijalnom baštinom Bošnjaka-muslimana.

Prijedlog 2.

U okviru Instituta trebalo bi formirati sveobuhvatnu i centraliziranu arhivu u okviru koje bi svaka džamija, bez obzira bila stara ili nova, imala svoj iscrpan dosje. A zapravo te dosijee ne bi imale samo džamije i mesdžidi, nego i sve ostale gradnje osmanske tradicije (mektebi, tekije, turbeta, mezarja, hamami, hanovi, čuprije, kule, čardaci, vrijedne kuće itd.). U dosjeima bi bili objedinjeni svi podaci: pisani, crtani, video (fotografije i filmovi), elektronski itd. o nekom objektu. Tu bi vremenom bili sakupljeni i nedostajući podaci jednake vrste iz drugih ustanova koje njima raspolažu, kao i iz privatnih arhiva, s interneta itd. Bili bi pribavljeni kontinuirano i to što ustupanjem (poklanjanjem), što otkupom, što kopiranjem. Centralizirana arhiva obezbijedila bi prvi nivo čuvanja dokumentacije. Drugi (sigurnosni) nivo bile bi disperzirane lične arhive desetina i stotina naučnika koji bi proučavali graditeljsku baštinu Bošnjaka-muslimana iz osman-skog perioda. Stoga bi pristup centralnom arhivu trebao biti slobodan i besplatan, ali uz obavezu povratnog ustupanja dokumentacije ako to kojim slučajem bude bilo potrebno.

Prijedlog 3.

Bilo bi jako dobro ukoliko bi se mogla iznaći sredstva za snimanje najsuvremenijom opremom svih objekata osmanske graditeljske baštine, a prije svih džamija i čuprija. To podrazumijeva 3D snimanje LiDAR-om i fotogrametrijom. Tehnika je skupa i zahtjevna, ali predstavlja nešto što je potrebno neizostavno i čim prije uraditi. Snimci načinjeni LiDAR-om i fotogrametrijom omogućavaju obnovu objekata tačno onakvima kakvi su bili. Naprimjer, u Egiptu su, pod rukovodstvom vodećeg arheologa i egyptologa Zahija Havasa, nedavno snimljene sve piramide i to u rezoluciji od 2 mm. To znači da je na Keopsовоj piramidi, visokoj 147 m, moguće analizirati prašku veličine 2 mm, ili oko 75000 puta manju od piramide ili 1000 ili 2000 puta manju od kamenih blokova koji piramidu čine. Jednako tako je moguće ući u dijelove piramide kojima čovjek zbog veličine ne može pristupiti ili istraživati na visini koju je inače nemoguće dohvatiti.

Prijedlog 4.

Bilo bi dobro odmah početi s izradom dokumentacije za obnovu graditeljske baštine iz osmanskog doba u Bosni i Hercegovini. Dokumentaciju bi trebalo raditi kontinuirano, bez žurbe i bez obzira da li za realizaciju već postoje, ili da li su pronađena sredstva ili ne. Izrada dokumentacije ne bi trebala biti uslovljena kratkim rokovima i morala bi imati vrlo strogu višestruku kontrolu (dvostruku ili trostruku stručnu reviziju). Sama obnova osmanskih historijskih gradnji također ne bi smjela biti uslovljena kratkim rokovima. Majstori bi morali biti provjereni, a nadzor dvostepen: projektantski i izvođački. Tehnički prijem bi, osim obaveznog zakonskog, morao biti i interno proveden od strane Instituta.

Prijedlog 5.

Sve predloženo je upitno bez adekvatnog i kontinuiranog kadrovskog i materijalnog (misli se na tehničku opremu) jačanja.

Fotoprezentacija

Uloga regionalizma u očuvanju autentičnosti bosanskohercegovačkih džamija

AIDA IDRIZBEGOVIĆ-ZGONIĆ

Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu

Bosna i Hercegovina je kroz svoju viševjekovnu historiju razvila poseban arhitektonski izraz koji je odražavao slojevite kulturne, historijske i religijske utjecaje. Regionalizam, kao arhitektonski pristup, igra ključnu ulogu u očuvanju autentičnosti bosanskohercegovačkih džamija, a ovaj rad istražuje kontinuitet tog pristupa od kasnog XIX vijeka do savremenih ostvarenja. U tom periodu, srednjoevropski stilovi, posebno oni koji su se pojavili tijekom secesijskog pokreta, integrirali su se s lokalnim uslovima stvarajući jedinstveni bosanskohercegovački stil koji je prethodio ranim modernističkim trendovima.

Kroz prizmu modernizma, regionalistički pristup nije samo opstao, već je bio izvor nove kreativnosti. Za razliku od dominantnog diskursa modernizma koji je često odbacivao prošlost u potrazi za novim, bosanskohercegovački regionalizam je uspio transponovati vernakularne forme u sofisticirane arhitektonske objekte koji su ostali usko vezani za lokalni kontekst. Ovaj rad istražuje kako su tradicionalni elementi i značenja reinterpretirani u novim urbanim konceptima,

pružajući uvid u to kako regionalizam može služiti kao most između prošlosti i sadašnjosti.

Analiziraju se primjeri džamije Čurčinice u Livnu i mesdžida u Brezi, koji demonstriraju kako savremena arhitektura može uspješno integrirati regionalističke karakteristike, dok istovremeno pruža novi identitet i funkcionalnost. Ovi primjeri služe kao studija slučaja za razumijevanje šireg fenomena očuvanja kulture i identiteta u Bosni i Hercegovini. Rad zaključuje da regionalizam ne predstavlja samo arhitektonsku stilsku kategoriju već i vitalni aspekt sociokulturalnog identiteta koji zaslužuje pažljivu zaštitu i promišljanje u kontekstu globalizacije i homogenizacije.

Duh /osjećaj/ memorija mjesta

Arhitektura se zasniva na kontinuitetu urbane i arhitektonske forme, funkcije, uključivanju prošlosti i sadašnjosti.

Definirajući osjećaj mjesta i memorije, Norberg-Schulz navodi, da “*Budući da su kvalitativni aspekti arhitekture kompleksne prirode, mjesta/objekti se ne mogu opisati samo pomoću analitičkih, naučnih, kvantifikacionih elemenata*”. Sakralni objekat treba da proizlazi iz konteksta, funkcije/upotrebe, sa snažnim osjećajem poznatog i bliskog (povezivanje), ali i savremene kreativnosti.

Regionalizam je u isto vrijeme koncept, strategija, oruđe, tehnika, stav i ideologija, kreativna transpozicija poznatih elemenata. Unatoč tome što ima različite manifestacije, općenito se radi o teoriji koja stvara otpor prema svemu što je globalno, i standardizirano, čime se smanjuju lokalne razlike. To je niz samosvjesnih teorija koje ga razlikuju od vernakularne arhitekture, jer je vernakularno jezik, proizvod okolnosti, a regionalizam je svjestan izbor.

Tipologija objekata prvenstveno je usko vezana za mjesto, i dugo je zadržala svoj izvorni oblik, kroz empirijski napredak, i transformacijom izvornog arhetipa. Transformacijom osnovnog arhetipa nastali su razvijeniji oblici zgrada. Tip tako postaje osnovni gradivni element arhitekture (genotip), dok su manifestacije uslovljene životnim stilom i društvenim okolnostima (fenotip).

Regionalizam je direktno povezan sa kontekstom i može se definisati kao:

- Skup prirodnih (morfologija, klima itd.) karakteristika mjesta.
- Skup kreiranih/izgrađenih karakteristika okolice (urbana matrica, mjerilo itd.).
- Skup “metafizičkih” karakteristika (genius loci, memorija mjesta itd.).



Džamija Čurčinica, Livno. Dizajner prof. Salih Teskeredžić



Džamija, Bjelašnica. Arhitekt Studio Zec, Amir Vuk Zec



Mesdžid, Breza. Arhitekti Irma i Zejd Kobilica



Mesdžid, Breza. Arhitekti Irma i Zejd Kobilica



Mesdžid, Breza. Arhitekti Irma i Zejd Kobilica



Bijela džamija, Brčko. Arhitekt H. Dropić



Bijela džamija, Brčko. Arhitekt H. Dropić



Bahram-begova medresa Arhitekti Ugljen, Dropić



Turali-begova džamija, Tuzla. Arhitekti Ugljen, Dropić

Zaključak

U Bosni i Hercegovini postoji kontinuitet regionalističkog pristupa još od XIX vijeka, kada se srednjoevropski stil stopio s lokalnim uslovima i stvorio jedinstveni bosanski stil, kao dio secesijskog pokreta i doveo do ranih modernističkih ostvarenja.

Kroz modernizam, regionalistički pristup je bio veoma prisutan i ponovo je generisao kreativnost koja je proistekla iz tradicionalnog izvora.

Ovaj diskurs bio je jedinstven među modernizmom koji je obično odbacivao prošlost i vjerovao u futuristički napredak. Transpozicija vernakularnih oblika/formi/značenja napravila je sofisticirane objekte i urbane koncepte.

Kontinuitet tradicije i upotreba regionalističkih elemenata u arhitektonskom diskursu je od suštinskog značaja za podržavanje argumenta za ovu vrstu narativa u procesu stvaranja novih (sakralnih) objekata, budući da je duboko razumijevanje materijala, oblika, veza i procesa srž neovernakularnog diskursa u savremenoj arhitekturi.

Ovo je duboko povezano unutar kolektivnog identiteta i sjećanja te doživljaj takvog prostora je istovremeno i instinkтивno i racionalno, i potpuno ljudsko iskustvo.

Kontinuitet tradicije i upotreba regionalističkih elemenata u arhitektonskom diskursu je od suštinskog značaja za podržavanje argumenta za ovu vrstu narativa u procesu stvaranja novih (sakralnih) objekata, budući da je duboko razumijevanje materijala, oblika, veza i procesa srž neovernakularnog diskursa u savremenoj arhitekturi.

Ovo je duboko povezano unutar kolektivnog identiteta i sjećanja te doživljaj takvog prostora je istovremeno i instinkтивno i racionalno i - potpuno ljudsko iskustvo.

Fotoprezentacija

Arheološka istraživanja sarajevskih džamija

Mogućnost obnove i kultura sjećanja

MIRSAD AVDIĆ

JU Muzej Sarajeva

Uloga arheologije u procesu zaštite kulturno-historijskog naslijeda će biti prikazana uglavnom kroz aktivnosti Udruženja "Društvo arheologa 1894" i JU Muzej Sarajeva. Osnovni problemi koji se javljaju u procesu zaštite kulturno-historijskog naslijeda jeste u samom iniciranju arheoloških iskopavanja. Naime, sama istraživanja se pokreću retroaktivno nakon što dođe do potpune ili djelimične devastacije prilikom nekakvih radova (građevinskih, zemljanih itd.), a ne da su istraživanja produkt nekog strateškog sistematskog istraživanja.

Drugi problem je privođenje lokaliteta konačnoj namjeni. Šta s lokalitetom? Raditi revitalizaciju ili praviti neki arheološki park? Treći problem je hronični nedostatak sredstava za konzervaciju. U nastavku donosimo fotoprezentaciju s pojedinih arheoloških kampanja.



Atmejdan, situacija na početku arheoloških istraživanja - Misrijića medresa (2010)



Atmejdan, situacija na početku arheoloških istraživanja - dio mezaristana



Misrijina medresa, Atmejdan, nakon istraživanja



Bakr-babina džamija, tokom istraživanja



Jedan od zidova Bakr-babine džamije, tokom istraživanja



Mezaristan na Atmejdanu, tokom istraživanja



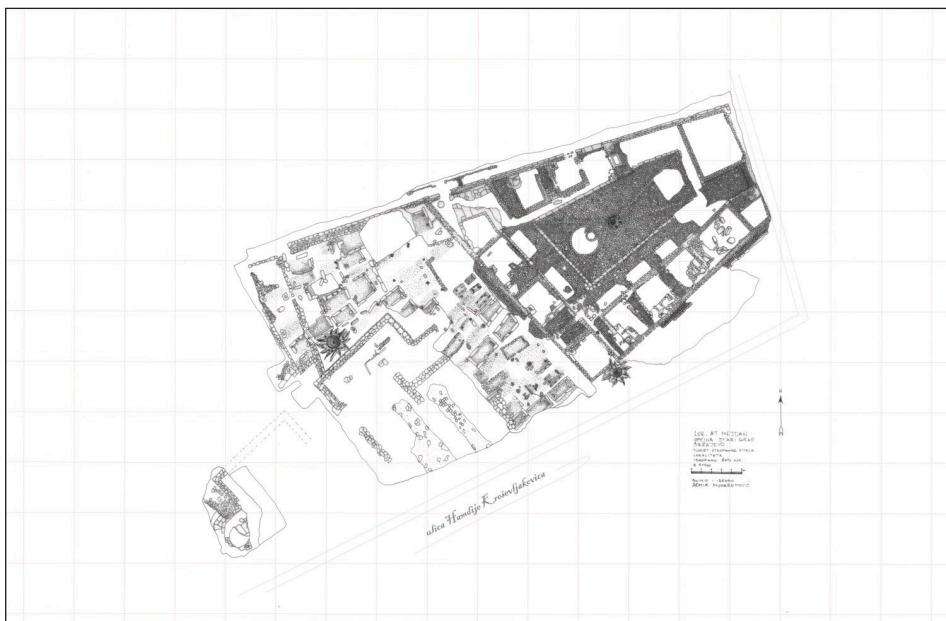
Kaida (osnova) munare Bakr-babine džamije, nakon pronađaska



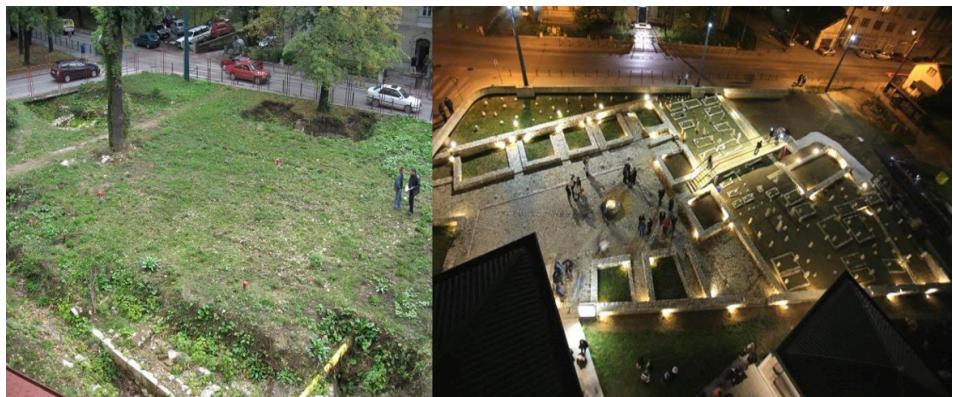
Kaida (osnova) munare Bakr-babine džamije, nakon pronađaska



Bunar u Misrijinoj medresi, nakon pronalaska



Kompletan crtež Atmejdana sa Bakr-babim džamijom,
Medresom Hadži Ismaila Misrije i mezaristanom, nakon arheoloških istraživanja



Atmejdan, nakon restauracije i uređenja – prvi arheološki park iz osmanskog perioda



Arheološka istraživanja ostataka Džamije Uzun-Mustafe Tavila na Hisetima u Sarajevu



Arheološka istraživanja ostataka Džamije Uzun-Mustafe Tavila na Hisetima u Sarajevu



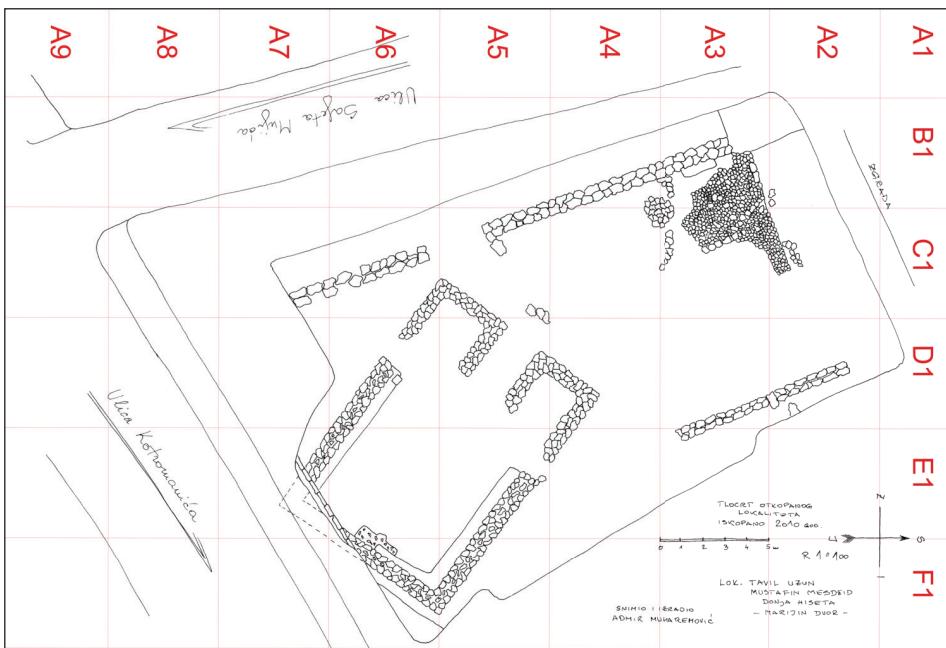
Arheološka istraživanja ostataka Džamije Uzun-Mustafe Tavila na Hisetima u Sarajevu



Arheološka istraživanja ostataka Džamije Uzun-Mustafe Tavila na Hisetima u Sarajevu



Ostaci zida Džamije Uzun-Mustafe Tavila na Hisetima u Sarajevu



Kompletan crtež ostataka Džamije Uzun-Mustafe Tavila, nakon arheoloških istraživanja



Ostaci Džamije Hadži Kalin-Alije u Sarajevu, nakon arheološkog istraživanja



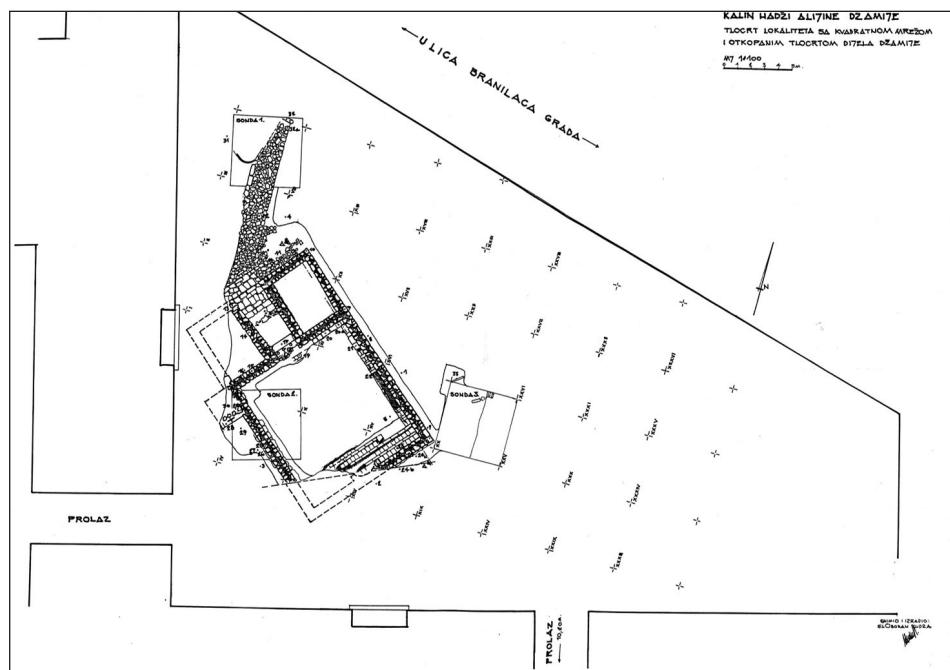
Ostaci lijeve sofe Džamije Hadži Kalin-Alije, nakon arheološkog istraživanja



Džamija Hadži Kalin-Alije



Grafika "Rušenje džamije Hadži Kalin-Alije", autor Milan Vasiljević, 1947.



Crtež Džamije Hadži Kalin-Alije, nakon istraživanja



Harem Džamije Hadži Kalin-Alije, prije i nakon arheoloških istraživanja



Prostor Tašlihana, prije arheoloških istraživanja



Prostor Tašlihana, poslije arheoloških istraživanja



Maketa Tašlihana, izradio Husejin Karišik, vlasnik Muzej Sarajeva



Bijela tabija



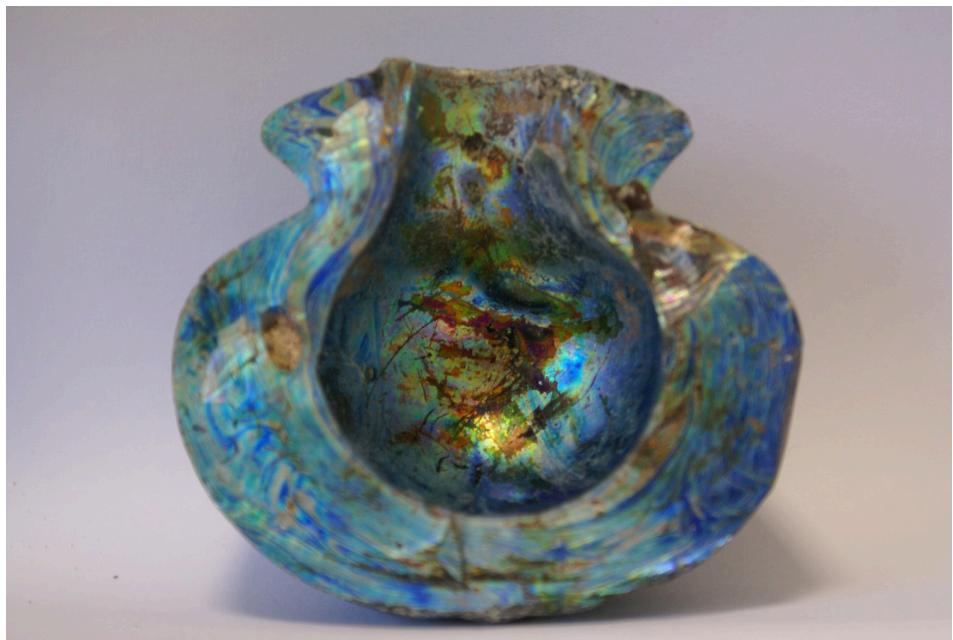
Bijela tabija, jugoistočni bastion nakon arheoloških istraživanja 2010.



Pronalazak ostataka srednjovjekovne Kapi-kule, nakon arheoloških istraživanja



Baruthana, nakon arheoloških istraživanja (prva sarajevska pošta sa golubovima pismonošama)



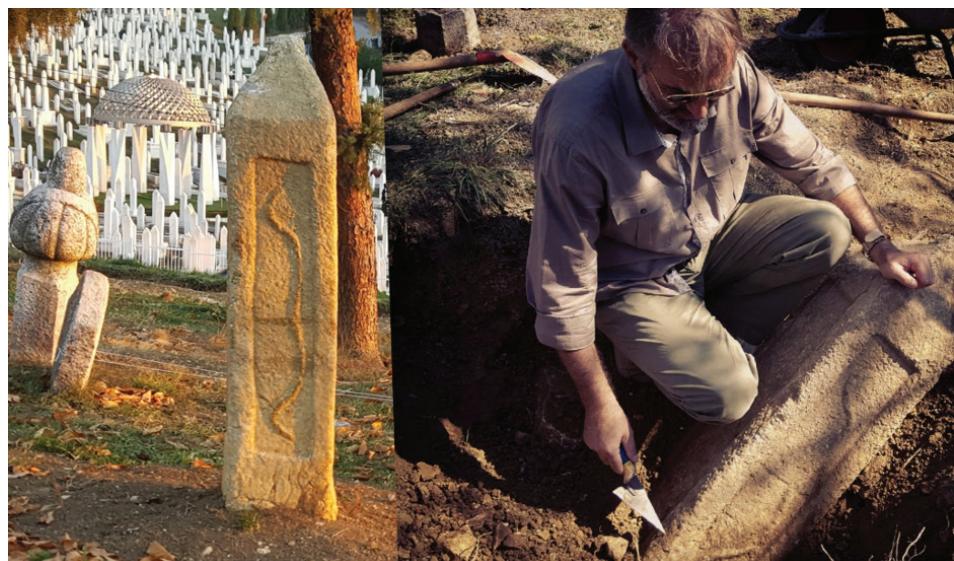
Ostaci pronađene staklene kumbare (ručna bomba), 17. stoljeće



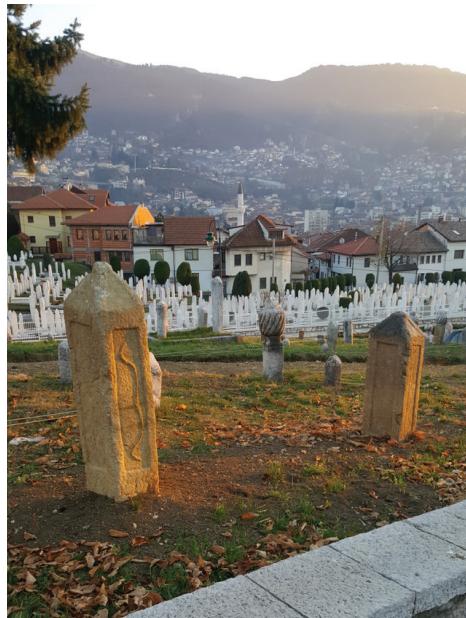
Pronađena topovska đulad raznih kalibara, osmanski period



Ostaci džamije Ebu-l-Feth Mehmed-hana i njen mogući izgled, nakon arheoloških istraživanja



Stari mezaristani



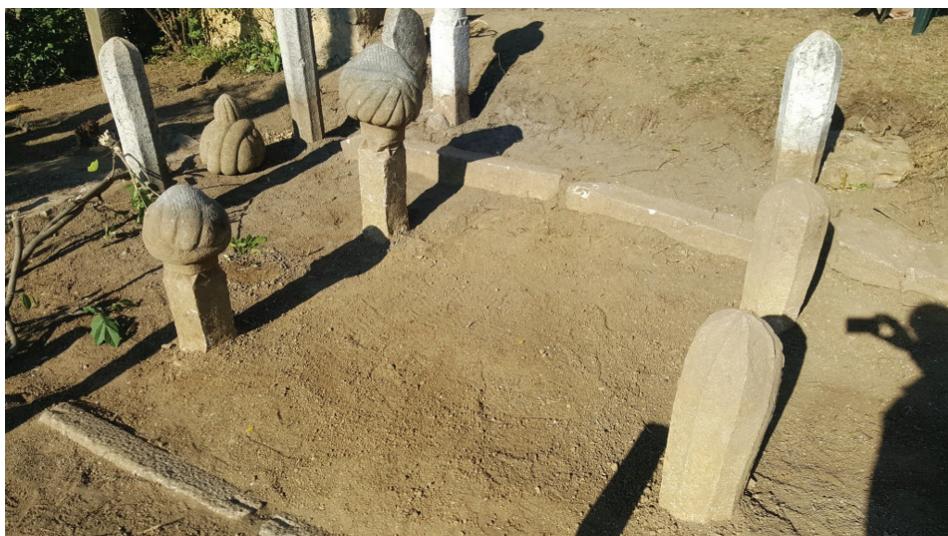
Pronađeni nišani Kemankeša (strijelca) iz 15. stoljeća na mezarju Kovači i njihovo lociranje nakon istraživanja



Dio mezarja Kovači, prije arheoloških istraživanja



Dio mezarja Kovači, poslije arheoloških istraživanja i lociranja



Nišani dva halvetijska šejha, nakon pronalaska i lociranja njihovog mesta na mezarju Kovači



Nišani sa mezarja Harema Hadži Kalin-Alijine džamije
preneseni u privatnu bašču, Sarajevo

